ئیشکالییەتی ڕەسەنایەتی و سەردەمگەرێتی
لە تێڕوانینی «د. محمد عابد الجابری»دا

نووسینی: سەروەر ئەحمەد

پێشەکی

بۆچی ئێمەی عەرەب، ئێمەی موسڵمان، ئێمەی ڕۆژهەڵاتی دواکەوتووین؟ و ئەوان، خۆرئاوا، مەسیحییەت، ئەوروپا پێشکەوتوون؟

بۆچی ئیشکالییەتی «١» ڕەسەنایەتی/ سەردەمگەرێتی «الاصاله والمعاصره» بە درێژایی سەدە و نیوێک زیاترە لەناو فکری عەرەبیدا وەک خۆی ماوەتەوە..؟

بۆچی نە یەکەم ڕێنسانسی عەرەبی و نە ڕێنسانسی نوێی ئەوروپی ئەم ئیشکالییەتەیان نەچەشت، ئەو ئیشکالییەتەی ئەمڕۆ بە ئیشکالییەتی ڕەسەنایەتی/ سەردەمگەرێتی، ناوی دەبەین..؟!

بۆچی بەستنەوەی «کولتوور بە تەحەدیاتی سەردەم»ەوە «*»، بە نیسبەت ئێمەی عەرەبەوە واتایەکی قووڵ و درامیی هەیە، کەچی بە نیسبەت ئەوانەوە (ئەوروپیەکان) واتایەکی نییە..؟ ئایا ئیشکالییەتی ڕەسەنایەتی و سەردەمگەرێتی بریتیە لە ڕەنگدانەوەی ئایدۆلۆژیی ململانێی چینایەتی لە کۆمەڵگای عەرەبیدا، یاخود ئیشکالییەتێکی ڕۆشنبیریی ڕووتە..؟

ئەم کۆمەڵە پرسیارانە ئەو پرسیارانەن، کە کەم و زۆر «جابری» لە دوتوێی باسەکەیدا وەڵامیان دەتاوە و لێکیان دەداتەوە. ئێمە لەم کارەدا زیاتر پشتمان بە ئامادەکردنی بابەتەکە بەستووە و زیاتریش لەسەر زمانی «جابری» خۆیەوە بابەتەکە دەگێڕینەوە.

هەرچۆنێک بێت ئەم مەسەلەیە ـ مەسەلەی (ڕەسەنایەتی/ سەردەمگەرێتی) تا ڕادەیەکی زۆر مەسەلەیەکی چارەنووسسازە و یەکێکە لە گرفتە سەرەکیەکانی ناو ڕۆشنبیریی عەرەبی، کە تاوەکو ئەمڕۆش، کە پێمان ناوەتە ناو هەزارەی سێیەمینەوە، ئەم ئیشکالییەتە وەک خۆی ماوەتەوە و کاریگەریی خۆی لەسەر هەموو ئاستە جیاوازەکان لە دەست نەداوە و بگرە لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا کاریگەریەکەی زیاتر بووە و ڕوونتر دەردەکەوێت.

کە ئەڵێین یەکێکە لە گرفتە سەرەکییەکانی ناو ڕۆشنبیریی عەرەبی، مەبەستمان لەمە ئەوە نییە، کە ئەم گرفتە تەنها تایبەتە بە ڕۆشنبیریی عەرەبییەوە، بەڵکە بە پێچەوانەوە مەسەلەکە بە نیسبەت ئێمەوە زۆر لەوە ئاڵۆزترە و کارەساتاویترە، بە پلەی یەکەم لەبەرئەوەی ئەم مەسەلەیە لای ئێمە نەبۆتە گرفت و خەمێکی ڕۆشنبیریی وەها، کە لا لە ڕەهەندە فیکریە جیاوازەکانی بکەینەوە و لە هەمان کاتیشدا نەبۆتە ئیشکالییەتێکی فیکری و ڕۆشنبیری، بەڵام ئەمە لەوە کەم ناکاتەوە، کە لە هەندێ لەو گرفتانەدا لەگەڵ ڕۆشنبیریی عەرەبدا یەک دەگرینەوە. ئەو خاڵە سەرەکیەشی، کە لێکترمان جیا دەکاتەوە، هەڵوێستی ئێمەی کوردە بەرامبەر بە ئەوی «عەرەب»، لێرانەشدا ئەوەی حوکم بەسەر هەڵوێستی ئێمەدا دەدات، تا ڕادەیەکی زۆر ڕەهەندی ئاینی و نەتەوەیی و ڕۆشنبیریی عەرەبیە. ئەگەر بێت و واتا و ڕەهەند ناسیۆنالیستەکەی (ئێمەی کورد) وەربگرین، ئەوا بێگومان مەسەلەکە فراوانتر و ئاڵۆزتر دەکەوێتە ڕوو. لەم کاتەدا ئێمە بە تەنها لە بەردەم ڕۆشنبیرییەکی وەک ڕۆشنبیریی عەرەبیدا نابین، بەڵکە لەم ڕووەوە دەرەوە بە گشتی دەگرێتەوە و لەپاڵ ڕۆشنبیریی عەرەبیشدا (تورک و فارس) دەبنە بەشێکی دانەبڕاو لە گرفتەکەدا، واتە ئەگەر ڕۆشنبیریی عەرەبی بە شێوەیەکی ڕاسەوخۆ لەگەڵ خۆرائاوادا پەیوەندیی خۆی لێکبداتەوە، ئەوا مەسەلەکە بە نیسبەت ئێمەوە سەختتر

و گرانترە، چونکە لەم حاڵەتەدا ئێمە دەکەوینە ناوەڕاستی سێگۆشەیەکەوە، کە لاکانی ڕۆشنبیریەکانی وەک [عەرەبی، فارسی، تورکی]یە. واتە پەیوەندییەکەی ئێمە دەبێتە پەیوەندییەکی ناڕاستەوخۆ، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا هەموومان لە بەردەم پێشکەوتن و پەرەسەندنی خۆرئاوادا یەک چارەنووسمان هەیە.

«جابری» بە تێروتەسەلی باس لە هەڵوێستی دووفاقیانەی ڕۆشنبیریی عەرەبیی نوێ و هاوچەرخ دەکات، کە لەم دەستەواژەیەدا خۆی دەبینێتەوە: [لەگەڵ یا لە پێناوی خۆرئاوا لە دژی خۆرئاوا لە یەک کاتدا..] ئاخۆ ئێمە لەناو هەمان هەڵوێستی دووفاقیانەدا دەژین، یاخود مەسەلەکە بە شێوەیەکی ترە..؟ لەو باوەڕەدام بە نیسبەت ئێمەوە ئەم هەڵوێستە زیاتر ڕەهەندێکی ئەخلاقیی هەیە [ئەخلاقی بە مانا سۆسیۆلۆجییەکەی] و حسی ڕۆشنبیریی تێنەپەڕاندووە. بە مانای نەبۆتە کێشەیەکی فیکری و تیۆری.. لە لایەکی تریشەوە ئەگەر ئێمەش خاوەنی هەمان هەڵوێستی دووفاقیانە بین، بەڵام واتا و ستراتیژی جیاوازی دەبێت لانی کەم لەبەرئەوەی تاوەکو ئەم ساتەوەختەش ئێمە زۆربەی کێشەکانمان لەسەر هەموو ئاستەکان لەگەڵ ئەو سێ نموونەی ڕۆشنبیرییە دەست نیشان نەکردووە و مامەڵەیەکی ڕەخنەیی تەواومان لەگەڵیاندا نەکردووە، بگرە زیادەڕۆیی ناکەین، ئەگەر بڵێین: بەداخەوە کە زیاتر ئەو گرفتانە فۆرمێکی زارەکیانەی وەرگرتووە و نەبوونەتە خەمێکی ڕۆشنبیری، کە ئێمەی ناو «نووسین» دەربارەیان بدوێت و گوزارشت لە گرفتەکانی خۆی بکات. بەهەر حاڵ نیازی خستنەڕووی ئەم تێبینیە ئەو کاتە زیاتر ڕووندەبێتەوە، کە «جابری» لە بەشێکی ئەم باسەیدا، باس لە بارودۆخی دووەمین ڕێنسانسی عەرەبی دەکات. ئەو ئەطروحەیەی «جابری» کە لێرانەدا بە شێوەیەکی تێروتەسەل بەرگری لێدەکات، لە مەدا خۆی دەبینێتەوە، کە دەڵێ: [ئیشکالییەتی ڕەسەنایەتی و سەردەمگەریتی لە فیکری عەرەبیی نوێ و هاوچەرخدا، بە زەروورەت هەلومەرجێکی چینایەتی پێچەوانە ناکاتەوە و گوزارشتیش لە بەرژەوەندیی چینایەتیی ناکات...] بە واتایەکی تر هەڵوێستی جیاواز لە بەرامبەر ئەو ئیشکالییەتەدا، بەشێک نییە لە ململانێی چینایەتی «بە واتا کلاسیکیەکەی ئەو وشەیە». «جابری» لێرانەدا جەختیش لەسەر ئەوە دەکاتەوە و دەڵێ: «بەڵام پێشم خۆشە ئەوە دووپات بکەمەوە، کە ئەمە هەڵوێستوەرگرتێکی ئایدۆلۆژیی نەیار نییە بەرامبەر بە تیۆری ململانێی چینایەتی، بەڵکە بە پێچەوانەوە (ململانێی چینایەتی) یەکێکە لە هۆکارە سەرەکیەکانی، کە بزوێنەری مێژووە، بەڵکە هۆکارێکی سەرەکی و بنچینەییە لە چوارچێوەی هەلومەرجە کۆمەڵایەتیە دیاریکراوەکاندا.. بەڵام لەپاڵ ئەمەشدا باوەڕم وایە، کە [فکر لە پەیوەندیەکی سەربەخۆ و ڕێژەیی دایە لە گەڵ واقیعدا]«٢» لە ڕوویێکەوە فیکر لە هەندێ ئاستی دیاریکراودا، تەنانەت لەوپەڕی پلەکانی سەربەخۆیی ڕێژەیشیدا واقیع پێچەوانە دەکاتەوە، بەڵام بەو شێوەیە پێچەوانەی ناکاتەوە وەک ئەوەی، کە مرۆڤ لە ئاوێنەیەکدا هەموو بەشەکانی خۆی دەبینێت، بەڵکە زۆر کات ئەو وێنەیە پێچەوانەکراوەیی فکر (مەبەست لە واقیع)ە، بەشە جیاوازەکانی بەناو یەکدا چوون و لەم حاڵەتەشدا ئەو دەرئەنجامانەی بەدەست دێن، ڕاست نین و گەندەڵن.

لەم حاڵەتەدا پێویستە بەستنەوەی فکر بە واقیعەوە دوای دوو پرۆسەی پێویست بێت: یەکەمیان لێکدانەوەی واقیع، بەڵام لێکدانەوەیەک کە ئامانجی ئاشکراکردن و پشکنینی بونیادەکە بێت بەرەو دەرخستنی نەگۆڕ و گۆڕاوەکانی. دووەمیان. لێکدانەوەی وێنەی گشتیی واقیع، ئەوەی کە لە هۆشیاریی خەڵکدا ڕەنگ دەداتەوە و سەرلەنوێ ڕێکخستنەوەی پەیوەندیی نێوان بەشەکانی بۆ دەرهێنان و بەرجەستەکردنی چوارچێوە حەقیقی و ناسراوەکەی یاخود ئەو چوارچێوەیەی، کە هۆشیارییەکی ڕاستەقینەی چینایەتی دادەمەزرێنێت. دوای ئەم دوو پرۆسەیە دەشێ پەیوەندیی دیالێکتیکیی نێوان فکر و واقیع مومکین بێت.. بەڵام لە حاڵەتی بەیەکداچوونی بەشەکانیدا ئەو وێنەیەی بە دەستی دەهێنێت، وێنەیەکی ڕاستەقینە نابێت، بەڵکە وێنەیەکی ساختە و هەڵخەڵەتێنەرانەیە، چونکە ئەگەر بێت و تەنانەت لەسەر هەندێ ئاست ئەم پەیوەندیە لەنێوان فیکر و واقیعدا درووست بێت، ئەوا لەسەر هەندێ ئاستی تر دابڕاو دەبن لە یەکتر.

بۆیە «جابری» لە سەرەتاوە ئەوە ڕادەگەیەنێت، کە ئیشکالییەتی ڕەسەنایەتی سەردەمگەرێتی لە فکری عەرەبیی نوێ و هاوچەرخدا (ئیشکالیەتێکی تیۆرییە)، کە مەیلی سەربەخۆیی ڕێژەیی لە واقیع سەد دەر سەدە، هەروەها باوەڕی وەهایە کە ئەم ئیشکالییەتە چارەسەرکردن پەسەند ناکات بە بێ تێپەڕاندنی [واتە تێپەڕاندنی/ تجاوز، ئەو ئیشکالییەتە]. ئەمە ئەو دەرئەنجامایە، کە «جابری» بە درێژایی گەڕانەکەیدا بە دەستی دێنێت و لە ئێستەش بەدواوە ئیتر هەوڵ دەدەین بچینە سەر ناوەرۆکی بابەتەکەی، کە هەوڵ دەدەین یەکەم بەشی بە پێی ئەم ناونیشانە (کولتووری عەرەبی و خۆرئاوا) بخوێنینەوە..

کولتووری عەرەبی و خۆرئاوا

«جابری» سێ هەڵوێستی سەرەکیی دەستنیشان دەکات وەک «هەڵبژاردن» لە لایەن سێ باڵی جیاوازەوە لە چوارچێوەی ئەو ئیشکالییەتەدا، بێگومان بە زمانی خۆی لەناو فکری عەرەبیی نوێ و هاوچەرخدا..

یەکەم. هەڵوێستی (سەردەمخوازەکان) یان (نوێخوازەکان):

ئەمانە پێشنیاری نموونەی خۆرئاوایی دەکەن، بەو سیفەتەی، کە نموونەی سەردەمەکە هەموویەتی، واتە ئەو نموونەیەی، کە بە شێوەیەکی مێژوویی خۆی وەک صیغەیەکی ژیاریی بۆ ئێستا و پاشەڕۆژیش دەسەپێنێت.

دووەم: هەڵوێستی «سەلەفیەکان»:

ئەمانەش بانگەشەی گێڕانەوەی نموونەی عەرەبیی ئیسلامی دەکەن، کە دەکەوێتە بەر (لادان)ەوە یان پێشنیارکردنی نموونەیەکی ڕەسەن لە شێوە ڕەسەنەکەی ئیسلام.

سێیەم: هەڵوێستی (ئیکلیتیزمییەکان = التوفیقیة):

ئەمان دەکرێ بڵێین زیاتر ئیکلیتیزمیین (التوفیقیة) لەبەرئەوەی بانگەشەی پێکەوەگونجاندنی شتە چاکەکانی نێوان دوو نموونەکەی پێشتر دەکەن لە صیغەیەکی یەکگرتوودا..

لای «جابری» ئەمە بەتەنها بەس نییە، کە دەستنیشانی سێ هەڵوێست بکەین، بەڵکە ئەمە پەیوەندیی بە سێ پۆلی جیاوازەوە هەیە، کە هەر یەکێک لەم پۆلانە کۆمەڵێک ئیتیجاهاتی لێکەوتۆتەوە. وەک ئایدۆلۆژیای باو نموونەی بانگەشەکەرانی سەردەمگەرێتیی وەک: ئەو ئایدۆلۆژیایانەی هەڵگری ناوەرۆکی لیبرالیزمن، هەندێکیان هەڵگری سۆسیالیزم، هەروەها بزووتنەوەی نەتەوەیی هەرێمێتی، کە هەر یەکێکیان بانگهێشتی لیبرالیزم و سوسیالیزم دەکەن.. بەڵام بانگەشەکەرانی ڕەسەنایەتی وەک: ئەو سەلەفیانەی کە هەموو ڕۆشنبیریی و سیستەم و فکرەکان ڕەت دەکەنەوە بەو مانایەی، کە ئەمە جاهلیەتە و دەبێت ڕەتی بکەینەوە و بگەڕێیینەوە سەر سەرچاوە پاکەکەی ئیسلام، ئەو سەرچاوەیەی، کە بنەچەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ڕەسوول، هەروەها سەلەفیە میانڕەوەکان، ئەمانە سیستەم و ڕۆشەنبیریی سەردەم قەبووڵ دەکەن، بەڵام بە مەرجێ کە پێچەوانەی فەرمانەکانی شەریعەتی ئیسلام نەبێت، ئەمانەش سوود لە هەموو سەردەمە جیاوازەکانی ئیسلام دەبینن.. پاشان سەلەفییە (نێولێکدانەوەگەرەکان/ مؤولین)، ئەمانە بانگەشە بۆ گەڕان و لێکۆڵینەوە لە سیستەمی ژیاریی عەرەبیی ئیسلامی و بەهاکانی دەکەن، بۆ نموونە (شوورا) دەشوبهێنن بە (سیستەمی پەرلەمانی) لە لیبرالیزمدا و (زەکات)یش دەبەستنەوە بە (واتای شوبهاندن) بە یەکێ لە پرنسیپەکانی سۆسیالیزمەوە.. هتد. ئەمانەش هەندێکیان خاوەن نەزعەیەکی هەرێمێتیی تەسکن و بەشێکیشیان خاوەنی نەزعەی جیهانێتیی ئیسلامین.. بەڵام تەوفیقیەکان وەک: سەلەفی خاوەن مەیلی لیبرالی یان لیبرالیی خاوەن مەیلی سەلەفی، یاخود مارکسیی ئەنتەرناسیۆنالیزمی، یان مارکسیی ناسیۆنالیستی/ عەرەبی، یان ناسیۆنالیستی لیبرالی یان

سۆسیالیزمی ناسیۆنالیستی یا عرووبەی خاوەن مەیلی لیبرالی یان مارکسی.. هەموو ئەمانە بەشێکن لەو سێ باڵە سەرەکییەی، کە لە پێشەوە «جابری» کورتی کردبوونەوە بۆ سێ هەڵوێست، بەڵام ئەمانەش دەکرێ لەسەر ئەم سێ ئاستە سەرەکیە کۆبکرێنەوە:

ئاستی یەکەم: گونجاندنی ڕەسەنایەتی/ سەردەمگەرێتی ــ مەسەلەیەکی ئیشکالیی تیۆرییە.

ئاستی دووەم: گونجاندنی لیبرالیزم/ سۆسیالیزم ــ مەسەلەیەکی ئایدیۆلۆژییە.

ئاستی سێیەم: گونجاندنی هەرێمگەرێتی / ناسیۆنالیزم ــ مەسەلەیەکی سیاسییە.

لانی کەم دەبێت لە ڕووی مەنهەجییەوە جیاوازییان لەنێواندا بکەین، بەو مانایەی کە هەر یەک لەوانە مەیدانێکی تایبەتە لە هەڵبژاردن و ئیشکالییەتدا.

ئاستی دووەم ئەو مەیدانەیە کە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ گوزارشت لە بەرژەوەندیی کۆمەڵایەتی/ چینایەتی دەکات، بەڵام ئاستی سێیەم مەیدانی بڕیاری سیاسیی عەرەبیە، کە پێشنیاری مەسەلەی (دەوڵەت) دەکات لە نیشتیمانی عەرەبیدا، بەو مانایەی کە ئایا پێویستە وەک هەرێم بمێنێتەوە..؟ یاخود پێویستە یەک بێت و یەک بگرێت یان یەکبگرێتەوە؟ بەڵام ئاستی یەکەم بە پێی بۆچوونمان (کە بابەتی قسەکردنمانە) ئەم مەیدانە نە ئینتیمای بۆ مەیدانی بڕیاری سیاسی هەیە، بەڵکە ئەم ئاستە ئینتیمای بۆ مەیدانێکی ترە، کە مەیدانی (ئیشکالییەتی تیۆریە)، [ئیشکالییەت بەو مانایەی کە لە یەکەم پەراوێزدا ڕوونمان کردۆتەوە].

ئاستی یەکەم پێشتر وەک کێشەی هەڵبژاردن لەنێوان خۆرئاوا و کولتووردا خراوەتە ڕوو، بەڵام بە بڕوای «جابری» لەو کاتەوەی بەر نموونەی خۆرئاوا کەوتین، نەبووینەتە خاوەنی ئەو هێز و توانایەی، کە هەڵبژێرین لە بەرامبەر ئەوەی کە ئەو نموونە خۆرئاواییە وەربگرین یاخود دەستبەرداری ببین، بەڵکە ئەو نموونە خۆرئاواییە بە شێوەیەکی فراوان خۆی بە سەرماندا سەپاند، وەک نموونەی ژیارییەکی نوێ بۆ جیهان، کە لە پێشتردا نموونەی نەبووە، وەک ڕێکخستنی عەقلانیی کاروباری ئابووری و ئەجهیزەکانی دەوڵەت، لە هەمان کاتدا بە پشتبەستنی بە زانست و پیشەسازی، دڵخۆشکەریش بە بەهای تازەی وەک ئازادی و دیموکراتیەت و دادوەریی کۆمەڵایەتی، بۆیە بەشێک لە قطاعاتی کۆمەڵگە کەوتنە بەردەم نوێکردنەوەیەکی کۆلۆنیالی، بۆیە بە مانایەک لە ماناکان کۆمەڵگەی عەرەبی و کۆمەڵگە داگیرکراوەکانی تریش لەناو هاوکێشەی دووفاقیانەدا دەژین، واتە دوو چەشن لە ژیانی فکری و مادی، یەکەمیان: سەردەمخوازی ــ لەبەرگیراوەی خۆرئاوایە و پێوەی بەستراوەتەوە و پەیوەندیەکی تەبەعیانەی بە خۆرئاواوە هەیە. دووەمیان: تەقلیدی، یان ڕەسەنخوازی ــ کە ئەمیشیان بەردەوامیی نموونەی کولتوورییە لە وێنەیەکی دواکەوتوودا، ئەم دوو چەشنە لە ژیانی ڕۆژانەماندا و لەسەر ئاستیەکانی وەک ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی هەروەها لەسەر ئاستی هۆشیاری و جۆری بیرکردنەوەشماندا پێشبڕکێ دەکەن و بەر یەک دەکەون.. بۆیە لە ڕاستیدا «جابری» کێشەکە نابەستێتەوە بە مەسەلەی هەڵبژاردنەوە لەم نێوانەدا، بەڵکە کێشەکە دەبەستێتەوە بە مەسەلەی دووفاقیەتی هەڵوێستەوە بەرامبەر بەو دووفاقیەتی کولتوور / خۆرئاوا کە پێشتر خستمانە ڕوو.

هەموومان دەزانین مەسەلەی (ڕەسەنایەتی و سەردەمگەرێتی) لە فکری عەرەبیی نوێماندا بەو جۆرە پێشنیار ناکرێت، وەک ئەوەی پێشتر و یەکەمجار ژیاری خۆرئاوای ڕەتدەکردەوە، بەڵکە بە پێچەوانەوە مەسەلەکە لە چوارچێوەی پرسیارێکی جەوهەریی ڕێنسانسی لە فکری عەرەبیی نوێدا پێشنیار دەکرێت، ئەو پرسیارەی بەم شێوەیە جەوهەرییە خرایە ڕوو کە: بۆچی ئێمەی عەرەب ــ ئێمەی موسڵمان ــ ئێمەی ڕۆژهەڵاتی دواکەوتووین و ئەوان ــ ئەوروپا ــ مەسیحیەت ــ خۆرئاوا پێشکەوتوون..؟ هەروەها چۆن ڕێنسانس بەرپا بکەین..؟ چۆنیش بەو ژیارییە خۆییە بگەینەوە..؟

وەک دەردەکەوێت پەیوەندیی نێوان ناوەڕۆکی ئەم پرسیارە ڕێنسانسیە و ئیشکالیەتی ڕەسەنایەتی/ سەردەمگەرێتی، بابەتی لێکۆڵینەوە و قسەکردنمانە.

ئەم پرسیارە خاڵی دەرچوونی «جابری»یە، کە بە بڕوای ئەو ئەم مەسەلەیە دەکەوێتە ناوجەرگەی ئیشکالییەتی ڕێنسانسی عەرەبیی نوێوە و لەوێوە سەرچاوە دەگرێت. پرسیاری ڕێنسانسی (بە باوەڕی جابری) لە خۆیدا پرسیارێکی ئایدۆلۆژییە و دەڵێ؛:ئەم پرسیارە پرسیارێکی زانستی نییە تاوەکو واقیع بە شێوەیەک لێکبداتەوە لە پێناوی گەیشتن بە یاسایەکدا، کە گوزارشت لە نەگۆڕەکانی بکات، بەڵکە لە چوارچێوەی خەونێکی ئایدۆلۆژیدا دادەنرێت، هەروەها ئەو پرسیارە کاتێک دەخرێتە ڕوو، کە گۆڕان بکەوێتە سەر ڕێگایەک، یان ڕێگای خۆی بدۆزێتەوە بە هۆی ئەو ململانێ مێژوویی و کۆمەڵایەتیانەوە، کە هەن، لێرانەدا کارەکە وای لێدەێت، کە خەونی گۆڕانی کتومت خەونێکی ئایدۆلۆژیی بێت، بۆیە لێکۆڵینەوە لە میکانیزمەکانی پرۆسەی ڕێنیسانسی، ئەو ئەرکەیە، کە لەسەرمان پێویستە پێی هەڵستین، تاوەکو بتوانین بە شێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا سرووشتی ئەو ئیشکالییەتە، کە دەمانەوێت تێیپەڕێنین، دەستنیشانی پێکهاتەکانی بکەین.

سەرەتا دەستپێشخەریەک دەکەم بەم قسەیە و دەڵێم: کە تەنها یاسایەکی گشتی نییە، کە گوزارشت لە میکانیزمەکانی ڕێنیسانس بکات لە هەموو سەردەم و نیشتیمانێکدا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەموو یەکێ دەتوانێ بە ئاسانی تێبینیی ئەوە بکات، کە هەموو ڕێنیسانسەکان، کە بە شێوەیەکی فراوان زانیارییمان دەربارەیان هەیە، بە شێوەیەکی ئایدۆلۆژی گوزارشتیان لە خۆیان کردووە، لە سەرەتادا بە بانگەشەکردن بۆ خۆڕێکخستن لەناو کولتووردا سەری هەڵداوە، واتە کتومت بە مانای گەڕانەوە بۆ بنەچەکان، ئەمە بەو سیفەتە نایەت، کەوا تێبگەین ئەساسی ڕێنیسانس تێپەڕیوە و پێویستە لەسەر شێوە کۆنەکەی بیبووژێنینەوە، بەڵکە لەپێناوی وردبوونەوە لە ڕەخنەگرتنماندا لە «ئێستا» و ڕابردووی نزیک و بازدانیش بۆ ناو پاشەڕۆژ.

ڕەنگە تا ڕادەیەک تێگەیشتنمان لەم دەستپێکەی (جابری) زیاتر شێوەیەکی ڕووت لە خۆ بگرێت، بەڵام بێگومان دواتر (جابری) ئەمە زیاتر ڕوون دەکاتەوە و دەیخاتە ڕوو. (جابری) دەڵێ: ئەگەر هات و ئەم میکانیزمەمان [میکانیزمی ڕێنیسانسی ئایدۆلۆژی] ڕوونکردەوە، ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت، کە پرسیاری ڕێنیسانسی هەڵگری خەونێکە بەرەو پاشەڕۆژ واتە بە ئاراستەی ئایندەدا..

دەکرێ بە کورتی بڵێین: کاتێک ململانێ لەنێوان (کۆن) و (نوێ)دا پێدەگات، لە کۆمەڵگەیەکدا، کە لە پلەیەکی دیاریکراوی گۆڕاندایە، ئەوا ئەو هێزەی، کە نوێنەرایەتیی (نوێ) دەکات و لە پێناویدا خەبات دەکات، پشت بە ڕابردووی دوور (واتە ڕەسەن) دەبەستێت و لێی دەکۆڵێتەوە و سەرلەنوێ دەیخاتەوە ژێر خوێندنەوەوە، (هەنووکە)ش، کە هەڵگری بەها و شێوازەکانی کارکردن و بیرکردنەوەیە، وادێت وەک ئەوەی لادانە لە (بنەچەکان) [بنەچەکان لێرانەدا هاوواتای ڕەسەنایەتییە و بەرامبەریتی] چوونەدەرەوەشە لێی، بە واتای ئەو هێزانەی نوێنەرایەتیی (نوێ) دەکەن، بەتەنها بە ناوی پاشەڕۆژەوە قسە ناکەن، بەڵکە بە ناوی ڕابردووشەوە (ڕەسەن) کەواتە پرسیاری ڕێنیسانسی ئەو پرسیارەیە، کە هەڵگری خەونێکە بە ئاراستەی پاشەڕۆژدا. بە ڕەخنەگرتن لە ئێستا و ڕابردووی نزیک دەست پێدەکات و پشت بە ڕابردووی دوور (ڕەسەن) دەبەستێت، بە مەبەستی بەکارهێنانی لە بەرژەوەندیی ڕێنیسانسدا، یان دەتوانین بڵێین: لە بەرژەوەندیی پڕۆژە و خەونە پاشەڕۆژیەکەی. هێزی (نوێکردنەوە) لە هەموو ڕووێکەوە هێزی (تەقلیدی) گەمارۆ دەدات، واتە شەڕێکی لەگەڵدا دەکات، کە دەرئەنجامی ململانێ و هۆکارەکانی گۆڕان و پێشکەوتنە. ئەمە لایەنێکی سەرەکیی ئایدۆلۆژیی پرۆسەکەیە (مەبەست لە پرۆسەی ڕێنیسانسییە) ئەگەر هات و شیاو بێت.

میکانیزمی گەڕانەوە بۆ ڕەسەنێتی

لێرە بە دواوە (جابری) دەچێتە سەر شیکردنەوە و خستنەڕووی یەکەمین جۆری ڕێنیسانسی عەرەبی، کە ئیسلام بە دەستی هێنا [لەسەرهەڵدانی یەکەمیدا لە جەزیرەی عەرەبی] لێرانەدا

(جابری) ئاماژە بەوە دەکات، کە ئێمە زانیاریی تەوامان لانییە دەربارەی ئەو ململانێ کۆمەڵایەتییەی، کە کۆمەڵگای جەزیرە ناسییان و گوزەراندیان، بە تایبەتییش کۆمەڵگەی مەککە و دەوروبەری، بەڵام بەپێی ئەو سەرچاوانەی دەست دەکەون و لەسەرو هەمووشیانەوە (قورئان) جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە، کە بەر لە سەرهەڵدانی ئیسلام لە جەزیرەی عەرەبیدا جۆرێک لە قەلەقی کۆمەڵایەتی و میتافیزیقی هەبووە، کە لەسەر شێوەی ململانێ دەربارەی بیروباوەڕی ئاینی گوزارشتی لە خۆی کردووە، بەڵام دوو لایەنی تایبەت بەم ململانێیە بریتی بوون لە مەلای قورەیش و دەوڵەمەند و دەستڕۆیشتووەکان، لایەنی دووەمیش بریتیە لە حەنەفیەکان (الحنفاء). ئەمانەش ئەوانەن، کە نوێنەرایەتیی (نوێ)بوونەوەیان کردووە. بیروباوەڕی (یەکتاپەرستی/ التوحید)، کە حەنیفەکان بانگەشەیان بۆ دەکرد، نوێبوونەوەیە لەسەر ئاستی ئاین یاخود دەشێ بڵێین: چوونەدەرەوە و یاخیبوونە لە مەئلووفی باو. لەگەڵ ئەمەشدا فکرەی (یەکتاپەرستی) بە شێوەیەک لە شێوەکان گوزارشت لە ڕەتکردنەوەی دەستەڵاتی (مەلا لای قورەیشەکان) دەکات. ئەم فکرەیە لە ڕوویەکی ترەوە لە ناوەرۆکدا ڕەتکردنەوەی دەستەڵاتێکی دیاریکراو بوو، بەو پێیەی هەموو دەستەڵاتەکانی دەبەستەوە بە دەستەڵاتێکی نادیاریکراوەوە، کە لە هەموو شوێنێکدا هەیە، بەبێ ئەوەی شوێنێکی دیاریکراوی بە تەنها هەبێت، کە ئەمەش لە خۆیدا ناوەرۆکێکی ئایدۆلۆژییە بۆ بانگەشەکردن.

کەواتە گومانی تێدا نییە، کە ئەوانە (حەنیفەکان) نوێنەرایەتی هێزێکی نوێیان دەکرد لە ڕووبەری کۆمەڵایەتی و مێژوویی خۆیاندا.. بەڵام نەیارەکانیان (مەلای قورەیشییەکان) بە پێچەوانەوە نوێنەرایەتیی هێزێکی (تەقلیدی)یان دەکرد. ئەوەش ئەمە دەسەلمێنێت، سەرهەڵدانی ئیسلام بوو، کە ئەو دەعوەتەی حەنیفەکانی تا ئەوپەڕی بەرزکردەوە و ناوەرۆکێکی تێروتەسەل و تەواوی بەخشی بە بیروباوەڕی یەکتاپەرستی و چووە ناو شەڕێکی ئاشکراوە لەگەڵ هێزی تەقلیدیدا. ئیسلامیش لێرەوە دەگەڕێتەوە بۆ ڕابردووی دوور/ ڕەسەن. ئەویش بە هەڵگرتن و بەرزکردنەوەی درووشمی [گەڕانەوە بۆ ڕەسەنایەتی، بۆ ئاینەکەی (ئیبراهیم) باپیرەی عەرەب]، بەڵام نەک بۆ سەرلەنوێ ئامادەکردنەوەی بەو شێوەیەی، کە لە مێژوودا هەبووە، بەڵکە لەپێناوی سەرلەنوێ پەیوەندیبەستنەوە وەک (کولتوور) یان ڕاستتر وەک (بنەمایەکی ڕەسەن)، واتە بۆ ئەو بنەمایەی، کە دەکەوێتە پێش لادانەوە (انحراف) [مەبەست لە لادان لە ئەسڵ] و پشتبەستن بەم پەیوەندیە لەپێناو بازدانێکی مێژوویدا، کە لە ڕێگەیەوە پەرستنی بتەکان تێدەپەڕێنێت و بەرەو ئاینێکی نوێ دەڕوات. ئەم سەرکەوتنەی ئیسلام بەسەر بتپەرستەکاندا یان بە واتایەکی تر سەرکەوتنی ئیسلام بەسەر پەرستنی بتدا و کردنەوەی مەککە یەکەم ڕێنیسانسی عەرەبیی پێ دەوترێت، کە بە هۆی ئیسلامەوە و لەژێر ئاڵای ئیسلامدا دەستت پێدەکات و پەلاماری (هەنووکە) دەدات و پێشنیاری پاشەڕۆژ دەکات. لێرەدا دەتوانین بڵێین: کە ڕابردووی عەرەب لە یەک خاڵی سەرەکیدا چڕ دەبێتەوە و خۆی لەم ئایەتەدا دەبینێتەوە: [ملة أبيكم إبراهيم هو سماكم المسلمين من قبل]«**»، بەڵام ژیانی عەرەب دوای (ئیبراهیم) و کوڕەکەی «ئیسماعیل» جاهیلیەتە. جاهیلیەتیش لە زاراوەی ئیسلامیدا تەنها بە مانای (جەهل) نایەت، بەڵکە ئەو فەوزایەشە، کە لە هەموو حاڵەتەکاندا هاوکارێتی واتە نەهلیستێکی مێژووییە. دەعوەتی ئیسلامی و یەکەم ڕێنیسانسی عەرەبی بە خۆڕێکخستن لەناو کولتووردا دەستی پێکرد، نەک بە مانای جێگیربوون لەناو کولتووردا، بەڵکە بە واتای وردبوونەوە لە کولتوور لە پێناو پرۆسەی تێپەڕاندندا، واتە تێپەڕاندنی هەموو میراتە کۆنەکان و بەدەستهێنانی کولتووری نوێ.

ئەمە میکانیزمی یەکەمین ڕێنیسانسی عەرەبی و ئالیەتە ئایدۆلۆژیەکەی بوو.. ئەگەر ئێستاش هات و ئێمە چووینە سەر ڕێنیسانسی نوێی ئەوروپی. ئەوا ڕەچاوی هەمان ئالیەت دەکەین. ئالیەتی گەڕانەوە بۆ (ڕەسەنایەتی) سەرەتای ئەو ڕێنیسانسە ئەورووپیە بوو، ئەمەش ئەو پرۆسەیەیە، کە وەک زانراوە لەگەڵ چاخی دوانزەی میلادیدا دەستپێدەکات، لەسەر شێوەی بووژاندنەوەی ئەدەبیاتی ڕۆمانی و گریکی.

پاش ئەمەش سەرهەڵدانی هیومانیزم و شۆڕشکردن بەسەر ئەخلاقی مەسیحیی باوی ئەو کاتەدا، کە ئەنجامی شۆڕشکردن بوو بەسەر کەنیسەدا لە چاخی ناوەڕاستدا و بزووتنەوەی ڕیفۆرمی ئاینی لە دژی ڕەهبانیەکان ڕاپەڕا و ئەنجامەکەشی ئەوە بوو، کە بونیادی سیستەمی سەدەی ناوەڕاست هەڵوەشایەوە و دەرگای بۆ فکری نوێ خستە سەر پشت (لەسەر هەردوو ئاستی فەلسەفی و زانستیدا) و سەرلەنوێش سەنتەری دەستەڵاتی فکری گەڕایەوە بۆ ئەزموون و عەقڵی تاکەکەس. لە چوارچێوەی گەڕانەوەی ئەوروپا بۆ ڕابردوو، هەروەها ژیانەوەی جەوهەرەکەی، زانستە عەرەبیەکان وەک (ابن هیثم)، کە یەکەم زانستی سروشتیی حەقیقییە، کە ئەوروپا ناسیویەتی، لە لایەن ئەوروپییەکانەوە دەدۆزێتەوە.

ئەم دوو بزووتنەوە ئەورووپییە [ڕێنیسانس و ڕیفۆرمی ئاینی] ئەوروپا لەسەر بۆشاییەک داینەمەزراند، بەڵکە لە هەمان کاتدا ئەنجامی گەشەکردنی ئابووری، کە لەو کاتەدا ئەوروپا تیایدا دەژیا و دەرکەوتنی شار و هێزی کۆمەڵایەتیی نوێ بوو.

ئاشکرایە کە ئێمە لێرانەدا نامانەوێت لە هۆکار و هەلومەرجەکانی ڕێنیسانسی ئەوروپی بکۆڵینەوە و ناشمانەوێت ئەو کاروانە لێرانەدا نمایش بکەین، وەک چۆن بە هەمان شێوەش مەبەستمان نییە، کە هەندێک لەو پێدراوانە، کە هاریکاریی یان پێشینەیی یەکەمین ڕێنیسانسی عەرەبین بخەینەوە یاد. واتە لەم ڕێنیسانسەش ناکۆڵینەوە وەک تۆژینەوە بە شێوەیەکی تایبەت، بەڵکە دەمانەوێت چۆنیەتی مامەڵەی هەر یەک لەمانە [مەبەست لە ڕێنیسانسی عەرەبی و ئەوروپیە] لەگەڵ ڕابردوودا دەربخەین..

هەر یەکەیان واتە چ ڕێنیسانسی نوێی ئەوروپی و چ ڕێنیسانسی یەکەمی عەرەبی، بە خۆڕێکخستن لەناو کولتووردا دەستیان پێکردووە، نەک وەک پێشتریش وتمان بە مانای مانەوە و جێگیربوون لەناو کولتووردا، بەڵکە بە مانای تێپەڕاندنی (ڕابردوو و ئێستا) لە ڕێگەی ئیمتیلاککردنیانەوە و لە هەمان کاتیشدا یەکلاییکردنەوەی حیساب لەگەڵیاندا و هەنگاونان بەرەو پاشەڕۆژ بەبێ قەلەق و ترس لە تێکچوون و ونبوونی شوناس یان ونکردن و لەدەستدانی ڕەسەنایەتی یاخود توانەوە و لەدەستدانی تایبەتمەندێتی. ئەو پرسیارەی ڕووبەڕووی دەبینەوە و لە ئێستادا خۆی دەخاتە ڕوو، ئەو پرسیارەیە کە دەمانگێڕێتەوە بۆ ناوەڕۆکی بابەتەکەمان، کە دوتوانین لەسەر ئەم شێوەیە پرسیارەکە دابڕێژین: [بۆچی ڕێنیسانسی نوێی عەرەبی سەرنەکەوت..؟ واتە بۆچی ڕێنیسانسی سەدەی ڕابردوو و سەدەی ئێستا [مەبەست لە سەدەی نۆزدەهەم و بیستەمە] لە بەدیهێنان و بەدەستهێنانی تێپەڕاندندا سەرکەوتوو نەبوو..؟ بە واتایەکی تر بۆچی ئیشکالییەتی ڕەسەنایەتی/ سەردەمگەرێتی، لەو کاتەوە تاوەکو ئەمڕۆش نوێنەرایەتیی فکری عەرەبی دەکەن..؟ واتە بە درێژایی چاخ و نیوێک ئیشکالییەتێکی میحوەرییە لەناو فکری عەرەبیدا..!

میکانیزمی بەرگریکردن

لە لایەکەوە یەکەم ڕێنیسانسی عەرەبی کە وەک حەقیقەتێکی مێژوویی بەسەرهەڵدانی ئیسلام دەست پێدەکات بۆ کرانەوە بەسەر دەوڵەتە هاوسێکانیدا و بۆ بەهێزکردنی ژیارییەکی عەرەبیی ئیسلامیی جیاواز. لە لایەکی تریشەوە ڕێنیسانسی نوێی ئەوروپی، کە ڕێگەی خۆی لە ڕێی ژیانەوە و ڕیفۆرمی ئاینی و شۆڕشی زانستی و پیشەسازیەوە دۆزیەوە. هەردووکیان لە ئەنجامی هەرەسهێنان و شکستخواردنی (بەرامبەر/آخر)ێکی مونافیس درووست بوون، کە دەیویست خۆی پێکبێنێت و خۆی درووست بکات. بە کورتی هەردوو ڕێنیسانسەکە دەرئەنجامی تێکشکاندنی بەرامبەرەکانیان بوون.

بۆ نموونە لێرانەدا (جابری) باس لە نموونەی ئەو بەرامبەرە دەکات، کە لە بەردەم یەکەم ڕێنیسانسی عەرەبیدا ڕێگر بووە، کە ئەویش دەوڵەتی (ڕۆم و فارس) بوون، هەر یەک لەم دەوڵەتانە، کە هەوڵی دابەشکردنی نفوسی خۆیان داوە لە وڵاتی عەرەب و هاوسێکانیدا.. بەڵام بە شێوەیەکی

ڕاستەوخۆ دوای درووستبوونی دەوڵەتی ئیسلامی لە (مەدینە)دا عەرەب خۆی ئامادە کرد بۆ وەشاندنی گورزێک لە بەرماوەکانی ئیمپراتۆریەتی فارس و بەرەو سنوورەکانی ڕۆمیش ڕۆیشت.. بەڵام ئەگەر بێت و ئەو دوو هێزە (ڕۆم و فارس) بەو توانا و هێزەیانەوە بمانایەتەوە، ئەوا پاڵێوراو بوون بۆئەوەی ببنە ڕێگر لە بەردەم ئەو ڕێنیسانسە عەرەبیەدا و هەر لەگەڵ سەرهەڵدانیدا لەناوی بەرن.

ڕێنیسانسی عەرەبیی ئیسلامی لە (بەرامبەر)ی موونافیس و ڕێگر ڕزگاری بوو و بە شێوەیەکی سەربەستانە دەرچوو لە کایە زیندووەکەی خۆیدا و بواری زیندووتریشی لە خۆی گرت و خۆرئاوا و خۆرهەڵات هەروەها باکوور و باشووریشی بەستەوە بە بوار و جیهانەکەی خۆیەوە. [مەبەست لە ناوچەکانی ژێر دەستەڵاتی ئیمپراتۆریەتی ئیسلامیە]. هەمان شتیش لە ڕێنیسانسی نوێی ئەورووپیدا ڕووی دا، لە چاخەکانی دوانزدە و سیانزدەی میلادیدا، واتە لەگەڵ سەرەتای گەڕانەوە ترسناکەکەی ژیاری عەرەبیی ئیسلامیدا بە هۆی هۆکاری ناوخۆییەوە. بە ڕادەی ئەو گەڕانەوەیەی عەرەبی گەڕانەوە بۆ دواوە، زنجیرەی ئەو ڕێنیسانس و پێشکەوتنە هەنگاوی بە ئەورووپا نا بەرەو پێشەوە، واتە هەر یەکە و بە ئاراستەی خۆی، بە مانای بە تێکشکاندنی (ئەندەلوس) لە لایەکەوە و گواستنەوەی زانستی عەرەبییش بۆ ئەورووپا لە لایەکی ترەوە. بەم پێیە دووەم دەرچوونی ڕێنیسانسی یەکلاکەرەوەی ئەورووپی لەگەڵ سەدەی شانزدە و حەڤدەی میلادیدا دەست پێدەکات، لە ناو بواری زیندووی خۆیدا بە پشتبەستن بە داگیرکردن، داگیرکردنی سامان و زانست و تەکنیک.

ئەم حەقیقەتە مێژووییەی کە دەرمانخست لەگەڵ ئەو حەقیقەتە مێژووییەی، کە پێشتر خسمانە ڕوو، یەکتر تەواو دەکەن، ئەو حەقیقەتەی پێشتریش مەبەستمان لە میکانیزمی گەڕانەوە بۆ ڕەسەنێتیە لەناو ڕێنیسانسی عەرەبیدا بێت، کە ئیسلام سەرکردایەتیی دەکرد یاخود چ لەناو ڕێنیسانسی نوێی ئەورووپیدا بێت.

بەڵام بێگومان (جابری) میکانیزمی بەرگریکردن دەبەستێتەوە بە هەلومەرجی دەرەکیەوە، واتە مەبەستمان لە هۆکاری دەرەکیە، کە دەبێتە مایەی مەترسی و هەڕەشە. واتە بەرگری لە بوون و ڕابردووی خۆی دەکات بەرامبەر بە هەڕەشە و مەترسیە دەرەکیەکان. ئەم هۆکارە دەرەکیە سیمای ناسراوی ڕێنیسانسی نوێی عەرەبە لای (جابری)، کە بە میکانیزمێک ئیشدەکات، کە میکانیزمی بەرگریکردنە. کە ئەمە لە خۆیدا لەگەڵ سرووشت و ستراتیژی میکانیزمی ڕێنیسانسیدا جیاوازە و یەکناگرێتەوە، سەرباری ئەوەی کە هەردووکیان تەبان لەسەر گەڕانەوە بۆ ڕابردوو. [مەبەستی (جابری) لە میکانیزمی ڕێنیسانسی هەمان میکانیزمی گەڕانەوەیە بۆ ڕەسەنێتی]. ئەو میکانیزمە کە دەچێتە بەرەیەکەوە بۆ پارێزگاریکردن لە خۆی، میکانیزمێکە بۆ بەرگریکردن، کە ئەمەش وا ناسراوە، کە خود (تاکەکەس بێت یاخود کۆمەڵ) لە ڕێیەوە بەرگری لە خۆی دەکات دژی مەترسیی دەرەکی. لەم میکانیزمەدا (خود) پەنا دەباتە بەر ڕابردوو لە هەمان کاتدا دەیبووژێنێتەوە و قەبارەکەی گەورە دەکات و پیرۆزیشی دەکات لەبەرئەوەی مەترسیی دەرەکی لەسەرە، بەڵام لە میکانیزمی ڕێنیسانسیدا، مرۆڤ ڕابردووی ناوێت لە پێناوی خۆیدا، بەڵکە کورتیدەکاتەوە لە (ڕەسەنێتی)دا یان (بنەچەکانیدا) و جارێکی تر لەسەر ئاستی هۆشیاری دەیبووژێنێتەوە بەو شێوەیەی، کە یارمەتی دەدات لە تێپەڕاندنی (ڕابردوو ئێستا) دا هەر لەسەر ئاستی هۆشیاری و دەرچێت بۆ پاشەڕۆژیش لەسەر هەردوو ئاستی بیرکردنەوە و براکسیس دا.

هەڵبەت لێرانەدا تەرکیزکردنە سەر ڕابردوو تەنها بازدان نییە بۆ ناو پاشەڕۆژ، بەڵکە بە پلەی یەکەم لە پێناوی پشتگیریکردنی ئێستادایە ــ لە پێناوی جەختکردنەوەیە لەسەر بوون و سەلماندنی خود. (جابری) لێرانەدا دەپرسێ: بۆچی ئەم هەڵوێستە دووفاقیە بەرامبەر ڕابردوو..؟

ئەگەر بێت و ئەو دوو ڕێنسانسەی، کە پێشتر هەندێ لایەنیمان خستە ڕوو و بەراوردمان کردن بە یەکتری، ئەوا بێگومان دەتوانین ڕەچاوی ئەوەش بکەین، کە دەستپێکردنی هەردووکیان لە ڕێگەی هۆکاری ناوخۆیی و پەرەسەندنی خۆییەوە بووە، دوور لە هەموو هەڕەشەیەکی دەرەکی.

لە بنەڕەتدا و هەر لە سەرەتاوە ڕێنسانسی نوێی عەرەبی لەدایکبووی صەدمەیەکە، کە لە بەردەم هەڕەشەی هێزی دەرەکیدا بووە. ئەو هێزەش هێزی خۆرئاوا و پاوانخوازیی سەرمایەداری و کۆلۆنیالییە، بۆیە شتێکی گرانە و لە هەمان کاتیشدا لە ڕووی مێژووییەوە ڕاست و درووست نییە، کە وریابوونەوەی نوێی عەرەبییە تەنها وا لێکبدەینەوە، کە بیبەستینەوە بە هۆکاری ناوخۆییەوە و بە تایبەتییش لەسەرو هەموویانەوە بە هۆکاری ئابووری و کۆمەڵایەتی و ململانێ (نوێ) لەگەڵ (کۆن)دا، بەڵکە بە پێچەوانەوە ڕۆڵی هۆکاری ناوخۆیی بە نیسبەت وریابوونەوەی نوێی عەرەبییەوە شتێکی لاوەکی (ثانوی)یە و فاکتەرێکی جەوهەری و سەرەکیی نییە. ڕەنگە زیاتر وا درووست بێت، کە بڵێین: هۆکاری دەرەکی، کە ئەوروپا نوێنەرایەتیی دەکات، یان ڕاستتر، کە لە ئەوروپادا خۆی دەبینێتەوە، فاکتەری جووڵانەوەی هۆکاری ناوخۆییە، جا ئابووری بێت یان کۆمەڵایەتی. ئەم ڕاستییە هەموو هەرێمە عەرەبییەکان دەگرێتەوە. ئەگەر بێت و بگەڕێینەوە بۆ سەرەتای وریابوونەوەی نوێی عەرەبی، واتە ئەگەر بێت و ئەم سەرەتایە ببەستینەوە بە شالاوی ناپلیۆنەوە بۆ سەر میسر، یان بیبەستینەوە بە دەوڵەتی (محمد علی) یاخود بە بزووتنەوەی (جمال الدين الافغانی و محمد عبده)، جگە لە مانەش ئەگەر بێت و بزووتنەوە هاوشێوە و هاوچەرخەکانی ئەمانەش بێت، ئەوا بەردەوامی لە هەموو حاڵەتەکاندا خەسڵەتی دیاریکراوی دەرەکیی هەیە، کە دەستتێوەردانی زیاد دەکات و چالاکیەکانی فراوان و قووڵتر دەبێتەوە، بە کورتی ئەو هۆکارەیان ئەو خەسڵەتە دەرەکیە (خۆرئاوا)یە.

هەمووشمان دەزانین ئەو جیهانە دەرەکیە/ خۆرئاوا، بەتەنها خۆی لە وێنەیەکدا ناخاتە ڕوو، بەڵکە پێشتر و تاوەکو ئێستاش بە نیسبەت پرۆژەی ڕێنیسانسی عەرەبییەوە هەڵگری دوو ڕووی جیاواز و ناکۆک و ناتەبایە، کە دیوێکیان خۆی لەناو فۆرم و وێنەی دوژمن و پەلاماردان و کۆلۆنیالی و داگیرکردن و هەیمەنەت... هتددا دەبینێتەوە. دیوەکەی تریشیانی خۆی لە وێنەی تازەگەری و پێشکەوتن (بە هەموو بەها تازەکانیەوە وەک: بەهای مادی و مەعنەوی و تەکنیکی و زانستی و ئازادی و دیموکراسی و ... هتد)دا دەخاتە ڕوو. واتە تاوەکو ئێستاش خۆرئاوا بەنیسبەت عەرەبەوە: ئەو دوژمنەیە، کە پێویستە هەڵوێست بەرامبەری وەربگیرێت و دژی پاوانخوازیی دەستەڵاتی بوەستینەوە، لە لایەکی تریشەوە، واتە لە هەمان کاتدا خۆرئاوا ئەو نموونەیە بەو کاروانەی دەیگوزەرێنێ (مەبەست لە تازەگەری و پێشکەوتن و بەهاکانێتی) سەرنجی عەرەب ڕادەکێشێ و دەیخرۆشێنێت. ئەمە سرووشتی دووفاقیانە (المزدوجە)ی هۆکاری دەرەکیە (واتە خۆرئاوا، دوژمن و نموونەشە لە یەک کاتدا)، بە هەمان شێوە ئەم سرووشتە دووفاقییەی دەرەوە وایکردووە، کە هەڵوێستی ڕێنیسانسی نوێی عەرەبی لە ڕابردوو و پاشەڕۆژ پێکەوە، هەڵوێستێکی دووفاقی بێت. بە واتای (میکانیزمی ڕێنیسانس)، کە هەڵدەستێ بە گەڕانەوە بۆ بنەچەکان (کە مەبەست لە ڕەسەنایەتییە) بۆ دەرچوون لێوەی بە ئاراستەی پاشەڕۆژ، تێکەڵ بە (میکانیزمی بەرگریکردن) دەبێت، کە پەیوەستە بە ڕابردووەوە و پشتی پێ دەبەستێت، وەک دەردەکەوێت لێرانەدا ڕێنسانسی عەرەبی دۆخێکی ئیشکالیی لە خۆ دەگرێت، کە بە ئیشکالییەتی ڕەسەنایەتی/ سەردەمگەرێتی، گوزارشتمان لێ کرد. ئەو ئیشکالییەتەی، کە لە زیهنی هەر یەکێکماندا بۆتە مایەی درووستبوونی جۆرێک لە گرژی و قەلەق و ئیلتیباس لە پەیوەندیدا لەنێوان ڕابردوو و پاشەڕۆژدا ـ لەنێوان کولتوور و فیکری هاوچەرخدا ـ لەنێوان من و بەرامبەردا .. هتد، ئەمەش وای کردووە، کە ئەو پەیوەندیە نە لەسەر جیابوونەوە ڕابوەستێت نە لەسەر پەیوەندی (الاتصال)، بەڵکە لەسەر دوورکەوتنەوە و بەرگری لە خۆکردن ڕادەوەستێت، لە دەرئەنجامدا ئەمەش بۆتە مایەی تێکدان و تێکچوونی خەونی ڕێنسانسی لە هۆشیاریماندا. ئەمە لەسەر ئاستی هۆشیاری و فکر، بەڵام لەسەر ئاستی واقیعی مێژوویی و ململانێی کۆمەڵایەتی، ئامادەبوونی بەردەوامی هۆکاری دەرەکی و سرووشتیی دووفاقیانە و ناتەبا بۆتە مایەی ئەوەی، کە پەیوەندیی نێوان هێزی تەقلیدی و هێزی تازەکەرەوە لە کۆمەڵگەی عەرەبیدا بە یەکدا بچن و بە ئاڕاستەی تێپەڕاندن و جیابوونەوەدا گەشە نەکات، بەڵکە بە پێچەوانەوە دەجووڵێتەوە. ئەم سرووشتە دووفاقیەی هۆکاری دەرەکی هەیەتی تاوەکو ئێستاش بەردەوامە و

کاریگەریی ڕاستەوخۆشی هەیە و هەندێ کاتیش تا ڕادەی یەکلاییکردنەوە کاریگەریی هەیە، نەک بە تەنها لەسەر دنیامیکیەتی ئەو ململانێیە و ئاڕاستەی پەرەسەندنی، بەڵکە لە هەمان کاتدا کاریگەریی لەسەر هێزە ململانێکەرەکانیش هەیە، واتە لەسەر پێکهاتەیان و ئاڕاستەیان و پەیوەندییان لەگەڵ یەکتردا. ئەوەی بە لامانەوە گرنگ بوو لێرانەدا گرنگترین لایەنە ئاڵۆزەکانی سرووشتی ڕێنسانسمان لە نیشتیمانی عەرەبیدا خستە ڕوو لە دۆخێکی دژواردا، کە پێشتر هیچ ڕێنسانسێکی تر ئەوەی بە خۆیەوە نەبینیوە. ئەوەی پێویستە لەم چوارچێوەیەدا بیخەینە ڕوو، ئەو ڕاستییەیە، کە ململانێی لە نیشتیمانی عەرەبیدا، نە لە سەدەی پێشوودا و نە لەم سەدەیەشدا [مەبەست لە سەدەی نۆزدە و بیستەمە] بە تەنها نەبۆتە ململانێ لەنێوان هێزە تەقلیدی و هێزە نوێخوازەکاندا، بەڵکە تاوەکو ئێستاش ئەو ململانێیە شێوەیەکی دووفاقی و ئاڵۆزی لە خۆ گرتووە، کە بریتیە لە: ململانێ لە دژی خۆرئاوا و لە پێناوی خۆرئاوادا لە یەک کاتدا. لە لایەکەوە دژی پاوانخوازیی دوژمنەکەیەتی لە لایەکی تریشەوە لە پێناوی بەهاکانی لیبرالیزم و سیماکانی پێشکەوتنی دایە. سەربارى ئەو پەیوەندیەی لەنێوان ئەم هێز و ئەو هێزدا، لە چوارچێوەی ململانێی نێوان ئەو دوو هێزەدا دەکەوێتەوە، لە ناوخۆشیدا پەیوەندیی قۆڵگرتنی یەکتر هەیە، کە خۆی بەسەر ڕۆڵەکانی نیشتیماندا دەسەپێنێت وەک گشت لە پرۆسەی بەرگریکردندا لە خود و بەرەنگاربوونەوەی هەڕەشەی دەرەکی.

لە لایەکی ترەوە هەر بە هۆی سرووشتیی دووفاقیانەی بەرامبەرەوە (خۆرئاوا) بە لای هێزە نوێخوازەکانەوە تەنها بنەچە کولتووریەکان نین، بەڵکە پاشان نموونەی خۆرئاوا یان وێنەی خۆرئاوا خۆی وەک ڕەسەنێک، کە ئینتیمای هەیە بۆ پاشەڕۆژ نەک بۆ ڕابردوو.

لەسەر ڕۆشنایی قسەکانی (جابری)یەوە، ڕەسەنایەتی وەک بەشێک لە ڕابردوو دەخاتە ڕوو، بەڵام کاتێک خۆرئاوا لەم حاڵەتەدا خۆی یان وێنەی خۆی دەسەپێنێت، لە هەمان کاتدا خۆشی وەک ڕەسەنێکی نوێ پێشکەش دەکات، بەم شێوەیە نموونەی ئەم ڕەسەنەی خۆرئاوا بەشێکە لە پاشەڕۆژ نەک ڕابردوو. لێرەوە جۆرێکی تر ململانێ لە مەیدانی ڕێنیسانسی عەرەبیدا دەکەوێتە ڕوو، کە ئەویش ململانێیە لە پێناو ڕەسەنگەرێتی و نموونەگەرێتیدا، مەبەست لەم دووانەش ئەوەیە، کە تیپێک پەیوەستە بە: (ڕەسەنێتیی کولتووریی عەرەبیی ئیسلامی)یەوە، تیپێکی تریشیان بانگەشە بۆ: (ڕەسەنێتیی نوێخوازیی خۆرئاوایی) دەکات.

بێگومان لە ڕوویەکی ترەوە دەبێت ڕەچاوی ئەوە بکەین، کە (خۆرئاوا) لە هەمان کاتیدا نەیارێکی سەرەکیی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بوو [کە هەرێمە عەرەبیەکانی (جگە لە مەغریب) پاشکۆی ئەو ئیمپراتۆریەتە بوون] لەگەڵ ئەوەی هێزی ڕێنیسانسی عەرەبی یاخود ڕاستتر وایە بڵێین: بە لایەنی کەمەوە لایەنێکی ئەو ڕێنیسانسە پەیوەندی بە ڕزگاربوونەوە هەیە لە دەستەڵاتی عوسمانی. لەبەر ئەم هۆیە ئاساییە، کە هەندێ لە گۆشە نیگاکان بە لای خۆرئاوادا دەشکاندرایەوە بە هیوای یارمەتیدانیان بۆ ڕزگاربوون لە هەیمەنەتی عوسمانی. بەم شێوەیە دەبینین ڕێنیسانسی عەرەبی لەسەر ئاستێکی تردا خۆی تووشی دابەشکردن دەکات، کە تیپێکیان خۆرئاوا بە نەیاری یەکەم و دوایی دەزانێت و لە دواشیدا دەگەڕێ بە دوای شێوەیەک لە شێوەکان بۆ پەرەپێدانی دەوڵەتی عوسمانی و بەهێزکردنەوەی خەلافەتی ئیسلامیی و نوێکردنەوەی تیپەکەی تریشیان وای دادەنێت، کە: ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بریتیە لە نەیارێکی مێژوویی ڕاستەوخۆ و بە بەرپرسی دەزانێت بەرامبەر بە بارودۆخی تێکشکان و بە دوای شێوەیەک لە شێوەکاندا دەگەڕێت بۆ هاوپەیمانی لەگەڵ خۆرئاوادا. بە مەبەستی پشتبەستن پێی بۆ ڕزگاربوون لە حوکمڕانیی عوسمانی و بونیادنانی ڕێنیسانسی عەرەبی، بۆیە (هەڵبژاردن) کارێکی گرانە، گرانە لەگەڵ خۆرئاوا بیت یاخود دژی..! هەردوو ئاستەکە دەگرێتەوە، چ سیاسی و چ ئایدۆلۆژی، لێرانەدا کێ لەگەڵ خۆرئاوادا بوو لە ڕووی ئایدۆلۆژییەوە، لە ڕووی سیاسییەوە دژی بوو، کێش لە ڕووی سیاسییەوە لەگەڵیدا بوو، لە ڕووی ئایدۆلۆژییەوە دژی بوو. هەروەها لە لایەکی ترەوە لێرانەدا تیپی سێیەمیش هەیە، کە لەگەڵ ڕەسەنگەرێتیی ئیسلامیە لە ڕووی ئایدۆلۆژیەوە. دژی خەلافەتی عوسمانییە لە ڕووی سیاسیەوە.

چوارەم تیپێکیش کە لێرانەدا ئاماژەی بۆ بکەین، لەگەڵ خەلافەتی عوسمانی بوو لە ڕووی سیاسیەوە و دژی ڕەسەنگەرێتیی کولتووری لە ڕووی ئایدۆلۆژیەوە.. بۆیە لێرانەدا دەبینین ڕێنیسانسی عەرەبی لەناو هەلومەرجێکی ئاڵۆز و دژوار دایە، هەلومەرجی ململانێ لە پێناوی هەڵبژاردندا لەسەر هەردوو ئاستی ئایدۆلۆژی و سیاسی. هەلومەرجێک کە لە دیارترین سیماکانی، هاوپەیمانی هەندێ گرووپ و هێزی نوێخواز و ڕێنیسانسە لەگەڵ نەیارێکی مێژوویی ناوخۆ، کە خۆی لەناو هەردوو هێزی تەقلیدی و موحافزکاردا دەبینێتەوە [مەبەست لە هاوپەیمانەکانی عوسمانییە]، لەگەڵ هاوپەیمانی پەشێکی تر لە هەمان هێز لەگەڵ نەیارێکی سەرەکیی نیشتیمانی و نەتەوەیی، کە (خۆرئاوا) بوو [مەبەست لەو هێزانەیە، کە هاوپەیمانی خۆرئاوا بوون].

هەڵبەتە لێرانەدا تایبەتمەندێتیی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی لە نیشتیمانی عەرەبیدا زیاد بکەین، بە تایبەتی لە مەشرقی عەرەبی، بە تایبەتییش ئەوەی کاریگەریی لەسەر هەڵوێست و هەڵبژاردنەکاندا هەبوو. سروشتی دیسپۆتیزمانەی حوکمڕانی عوسمانی وایکرد، کە کەمینە ئەتنییەکان لە نیشتیمانی عەرەبیدا ڕێنیسانس ببەستنەوە بە داواکاری و مافەکانیانەوە. واتە دواجار یەکێک لە دەرئەنجامەکانی هەستانی هۆشیاریی ڕێنیسانسی، ژیانەوەی هۆشیاریی هۆگەرێتی لێکەوتەوە. هەر ڕێنیسانسێک کە بە خۆڕێکخستن لەناو کولتووردا دەست پێدەکات و دەردەچێت، بەڵام کولتوور لە کۆمەڵگەی هۆگەرێتیدا یەک کولتوور نییە، یان لانی کەم ئەو حەماسە نییە، کە ببیەستێتەوە پێوەی، بەڵکە ئەوەی زیاتر ڕوودەدات، پێدانی ئەولەوییەت نییە بە ململانێ دژی بەرامبەر یا لە پێناوی تێپەڕاندنی ڕابردوودا بەرەو پاشەڕۆژ، بەڵکە بۆ ململانێ لەپێناوی (ڕەسەنێتی)دا خۆی دەبەستێتەوە بە پارێزگاریکردن لە شوناسی و بەرگریکردن لە کیانی. بەم شێوەیە پرۆسەی گەڕانەوە بۆ ڕەسەنێتی یا بۆ بنەچەکان دەبێتە سەرچاوەیەک بۆ ئاڵوگۆڕکردنی گرفتەکە، نەک وەسیلەیەک بێ لە وەسیلەکانی تێپەڕاندنی ڕابردوو ئێستا پێکەوە لەپێناوی پاشەڕۆژدا.

دەرکەوتێکی تر لە دەرکەوتەکانی ئەو ئاڵۆزی و بارگرژیەی ڕێنیسانسی عەرەبی، پەیوەندیی بە دابەشبوونی عەرەبییەوە هەیە بۆ چەند هەرێمێکی دابڕاو لە یەکتر لە ڕووی سیاسی و ئابوورییەوە، ئەو هەرێمانەی، کە هەر یەکێکیان بە جیا دەبەستێتەوە بە (سەنتەر)ەوە، جا ئەگەر بێت و ڕۆژێک سەنتەر پایەتەختی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بێت یاخود پاشان پایەتەختێکی ئەورووپی بێت. دەرئەنجامی ئەم فرەهەرێمیە لە خۆیدا لایەنێکی دژیی سەرەکیی خەونی ڕێنیسانسی عەرەبییە. ئەمەش بە تەنها دەرئەنجامەکەی جیاوازی نییە لەنێوان مەرجەکانی ڕێنیسانس و خەون و گرفتەکانی لە هەرێمێکەوە بۆ هەرێمکی تری عەرەبی، بەڵکە ئەمە گورزێکی کاریگەری لەسەر کاروانی ڕێنیسانسی عەرەبیی سەردەمی ئێستاش جێهێشتووە.

هەموو ئەم دراوانە وایکردووە، کە مەسەلەی ڕێنیسانس لە نیشتیمانی عەرەبیدا ببێتە مەسەلەیەکی تەواو ئاڵۆز بەو پێیەی، کە مومکین نییە پەیوەندییەکی سەبەبی پێکیانەوە ببەستێتەوە، هەروەها ناتوانین و نابێت ئەو ئیتیجاهات و ململانێ فیکریانەی بەرهەمهێنراوی ئەو دراوانەن، ڕاڤەی تاکڕەهەندییان بۆ بکەین، یاخود بە مانایەکی تر ناتوانین بیانگەڕێنینەوە بۆ یەک بنەما و ئاڕاستە. پەیوەندی ئەو لایەن و ڕەوتانەی پێشتر خسمانننە ڕوو، بە واقیعی کۆمەڵایەتیی چینایەتیەوە، بە زەرورەت بریتیە لە پرۆسەی کورتکردنەوە:

واتە: کورتکردنەوەی فیکر و واقیع پێکەوە.

بە کورتی جۆرەکانی ئەو کورتکردنەوەیە دەخەینە ڕوو:

یەکەمیان: ئەو پۆلێنکردنەیە، کە پرۆسەی کورتکردنەوە بە شێوەیەکی سادە پیادە دەکات و لەو گوتەیەدا کورتی دەکاتەوە، کە دەڵێ: پاشاگەردانیی (ڕەسەنایەتی) یان (کولتوورخوازەکان) بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ بەرژەوەندیی چینی فیودالی پێچەوانە دەکەنەوە یاخود نوێنەرایەتیی دەکەن، بەڵام بانگەشەکەرانی (سەردەمگەرێتی) یان (نوێخوازەکان) بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ گوزارشت لە بەرژەوەندیی چینی بۆرجوازی دەکات.

دووەمیان: لێرانەدا ئەوەی هەوڵ دەدات پەنا نەباتە بەر ئەم سادەییە لە پۆلێنکردن و بەستنەوەی فیکر بە واقیعەوە، هەندێک لایەنی ئاڵۆزی مەسەلەکە ڕەچاو دەکات و وەریدەگرێت و بانگەشەکەرانی (ڕەسەنایەتی) لە چوارچێوەی باڵێکی ئایدۆلۆژیدا پۆلێن دەکات، کە بە (سەلەفییەت) یان (ڕابردووخوازی) ناوی دەبات و بەو چاوەوە سەیری دەکات، کە لە واقیعی عەرەبیی ئێستادا نوێنەرایەتیی ئایدۆلۆژیای فیودالی دەکات، کە درێژکراوەی هەمان ئایدۆلۆژیای ئەقطاعیی سەدەی ناوەڕاستی عەرەبییە، بەڵام بانگەشەکەرانی (سەردەمگەرێتی) لە چوارچێوەیەکی ئایدۆلۆژیدا پۆلێن دەکات و هەروەها دەیبەستێتەوە بە هێزی نوێکردنەوە لە نیشتیمانی عەرەبیدا، جا بۆرجوازی بێت یان پرۆلیتاری.
دواهەمینیان: کە دوا پۆلێنیش نییە، بە پشتبەستن بە قاڵبێکی ئامادەکراو، بە شێوەیەک سەیری ئیشکالییەتی ڕەسەنایەتیی/ سەردەمگەرێتی دەکات بەو سیفەتەی، کە گوزارشت لە تەزەبزووب دەکات لەنێوان دوو هەڵوێست یان دوو لایەنی ململانێکەردا، بەم مانایەش تەزەبزووب سیمایەکی سەرەکییە لە سیمای (بۆرجوازیەتی بچووک) لەم حاڵەتەدا ئەو ئیشکالییەتە تەنها دەرکەوتێکە لە دەرکەوتەکانی (ئایدۆلۆژیای بۆرجوازیی بچووک) لە کۆمەڵگەی عەرەبیدا.

ئەم جۆرە پۆلێنکردنانەی کورتکردنەوە، کە گوتاری (تیۆریزەگەری)ی عەرەبیی هاوچەرخ وەریدەگرێت، نە کێشەیەک چارەسەر دەکات و نە واقیعیش ڕاڤە دەکات، بەڵکە بە پێچەوانەوە دەبێتە مایەی ڕاوەستانی یان بنبەستبوونی چالاکیی فیکری لە چوارچێوەی کۆمەڵێ قاڵبی ئامدەکراودا، کە ناکەوێتە بەردەم پرۆسەی تاقیکەدنەوەیەکەوە، کە دراوەکانی لە واقیعی عەرەبیدا مەلموس بن. قاڵبێک کە بە پێی ئەو ناوەڕۆکەی هەڵیگرتووە لەسەر واقیع تەفسیری دەکات. (جابری) لێرانەدا مەبەستی لەوەیە، کە ئەم جۆرە پۆلێنکردنانەی باسمانکردن، لەبەرئەوە نەدەتوانن واقیع ڕاڤە بکەن، نە مەسەلەکە چارەسەر بکەن، چونکە واقیع دەخەنە ناو چوارچێوەیەکی ئامدەکراوەوە (واتە فیکرەیەک کە پێشتر ئامادەکراوە). (جابری) دەڵێ: ئێمە ئەم میتۆدە ڕەتدەکەینەوە، کە واقیع دەخاتە ژێر کۆمەڵێ مەفاهیمەوە، نەک لەژێر پەردەی ئایدۆلۆژیایەکی دوژمنکار و گومانکاردا، بەڵکە بە ناوی چوارچێوەی مەرجەعی ئەو مەفاهیمانە خۆیانەوە، ڕەتیدەکەینەوە (واتە دیالەکتیک)، لەبەرئەوە ئێمە لێرانەدا سوودێک نابینینەوە بۆ مشتومڕکردن لەسەر ئەو پۆلێنە کورتکراوانە و ڕەدی خاوەنەکانیشیان نادەینەوە، ئەوەندە بەسە کە لە پێشەکیی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا ــدەربارەی سەربەخۆیی ڕێژەیی فیکر و واقیع مەرجی پەیوەندی و بەستنەوەی دیالەکتیکانەیان ــ وتمان. لێرانەدا جارێکی تر جەخت لەسەر ئەو ڕاستیە دەکەینەوە ــکە کورتەی ئەویە، کە تاوەکو ئێستا پێی هەستاوین دەربارەی لێکدانەوەکەمان ــ کە بە شێوەیەک لە شێوەکان پەیوەندیی نێوان ململانێی چینایەتی و ئیشکالییەتی ڕەسەنایەتی و سەردەمگەرێتی، لە فیکری عەرەبیی نوێ و هاوچەرخدا، پەیوەندییەکی سەبەبی نییە. هەروەها بەرژەوەندیی چینایەتیی بەدەستهێنراویش یاخود بەدەستنەهێنراو (واتە هەر لە ململانێدا بێت) ڕاڤەی ئەم ئیشکالییەتەمان بۆ ناکات. بوونی ئەم ئیشکالییەتە بوونی ململانێی چینایەتی نەفی ناکاتەوە و ڕەنگدانەوەی فیکریی ئەویش نییە.
ئەو پرسیارەی کە لێرانەدا بە زۆر خۆی دەسەپێنێت ئەوەیە کە: ئەگەر بێت و واقیعی کۆمەڵایەتیی چینایەتی وەک ئەوەی لە فیکری عەرەبیی نوێ و هاوچەرخدا پێشنیار دەکرێ، ئیشکالییەتی ڕەسەنایەتی و سەردەمگەرێتی، دانەمەزرێنێت و ڕاڤەی نەکات، ئەی چی ڕاڤەی دەکات و دایدەمزرێنێت..؟ ئەگەر بێت و ئەم واقیعە چینایەتی و کۆمەڵایەتییە توانای ڕاڤەکردن و دامەزراندنی ئەو ئیشکالییەتەی نەبێت، ئەوا لێرانەدا بێگومان واقیعێکی تر نییە تاوەکو بیبەستێتەوە پێوەی، جگە لە (واقیعی ڕۆشنبیری و فیکری)ی خۆی. کەواتە زۆر ڕاشکاوانە دەڵێین: ئیشکالییەتێکی فیکری و ڕۆشنبیریی پەتییە، بە مانای بنەماکانی و پاساوەکانی بوونی لە بارودۆخی ڕۆشنبیری و فیکریی عەرەبیی ئێستاوە وەردەگرێت، چ لە ڕووی پێکهاتەیەوە بێت یاخود لە ڕووی ناکۆکییەکانەوە. ئێستا هەندێک تیشک دەخەینە سەر ئەم بانگهێشتکردنە:

پێویستە لێرانەدا جەخت لەسەر ئەوە بکەینەوە، کە ئەو گرفتە ڕۆشنبیرییەی جیهانی سێیەم بە دەستیەوە دەناڵێنێت، پەیوەندیی بە داگیرکەر و شێوازەکانی و ئەنجامەکانیەوە هەیە، ڕۆشنبیریی ئەو میلەتانەی وێرانکرد، کە داگیری کردبوون، یاخود بە لایەنی کەمەوە بە ئاڕستەی سەرکوتکردن و شکستهێنان بە گەشەکردنی کاری دەکرد. بەرامبەر بەمەش ڕۆشنبیریی خۆی پێشکەش دەکرد، یا خۆی وەک ڕۆشنبیرییەکی جیهانی سەپاند، ڕۆشنبیرییەک لە پێناوی گێڕانەوەی سیادە و سەربەخۆییاندا بەرەو بووژاندنەوەی ڕۆشنبیریی نیشتیمانی ئاڕاستەی گرت، وەک جەختکردنەوە لەسەر شوناس بۆ پارێزگاریکردن لە پایەکانی کەسایەتی. بە شێوەیەکی سرووشتیی هۆشیاری بەم وێرانکردنە ڕۆشنبیرییە، کە داگیرکەر پیادەی دەکرد، بە پلەی یەکەم هۆشیاریی نوخبەیەکی ڕۆشنبیرە. هەروەها کاردانەوە دژی ئەو وێرانکردنە، کە خۆی لە بووژاندنەوەی ڕۆشنبیریی نیشتیمانیدا دەبینیەوە، لە بنەڕەتدا کاری نوخبە بوو. ئێمە کە لێرانەدا دەڵێین نوخبە و لێی ورددەبینەوە، مانای ئەوە نییە، کە جەماوەر دەخەینە پەراوێزەوە و لە ڕۆڵی کەم دەکەینەوە، بەڵکە سەیری نوخبە دەکەین لەم بوارەدا، بەو سیفەتەی وەک پێشڕەو پیادەی سەرکردایەتیەکی دەکرد لەسەر ئاستی فیکری و ڕۆشنبیری، یان بەو واتایەی ئەنتلیجانسیا گوزارشت لە هۆشیاریی جەماوەر دەکات، بە ڕاوەستانەوەی لە شوێنگەی ئۆپۆزیسۆندا بەرامبەر بە سیستەمی باو و سەپێنراو، بە تایبەتی سیستەمی کۆڵۆنیالی.

ئەمە چوارچێوەی گشتیی مێژوویی ئیشکالییەتی ڕەسەنایەتی و سەردەمگەرێتییە، بەو سیفەتەی، کە ئیشکالییەتێکی فیکریە و لە بنەڕەتدا تایبەتە بە نوخبەی ڕۆشنبیرەوە، کە هەموو هەرێمەکانی جیهانی سێیەم دەگرێتەوە.. بەڵام لێرانەدا لەم چوارچێوە گشتیەدا هەلومەرجی تایبەت هەیە، یان ڕاستتر جیاواز هەیە، وەک بارودۆخی نیشتیمانی عەرەبی، کە داگیرکەر بە شێوەیەکی گشتی لە وڵاتە عەرەبیەکاندا نەیتوانی ڕۆشنبیریی نیشتیمانی و ئیسلامی عەرەب وێران بکات، لەبەرئەوەی ئەم ڕۆشنبیرییە تەنها پاشماوە و بەرماوەی بونیادی ڕۆشنبیرییەکی میلليی کۆن نییە، بەڵکە ئەو کات و تاوەکو ئێستاش ڕۆشنبیریەکی زیندووە [چ وەک زمان و ئەدەب و چ وەک ئاین و فیکر]، کە چۆتە ناو عەقڵ ق هەستەوە، هەروەها لەناو ڕەوشت و فیکر دایە. واتە ئەوەی لە هۆشیاریی ئێمەدا یە (ئێمەی عەرەب) بە تەنها میرات نییە، بەڵکە کولتوورە، میرات بەو واتایەی ئەوەی بۆ کوڕ جێدەمێنێ لە دوای مردنی باوکەوە و باوک ون دەبێت و کوڕەکەی جێگەی دەگرێتەوە، کە ئەمە تایبەتمەندێتیی بارودۆخی ئیشکالییەتەکەیە، کە: ڕۆشنبیریی نەتەوەیی عەرەبیی ئیسلامی، کە تاوەکو ئەمڕۆش خۆی وەک ئەلتەرناتیفی ڕۆشنبیریی کۆلۆنیالی پێشنیاردەکات، یان بە لایەنی کەمەوە، کە وەک مونافیسێک یان خاوەن بەشێکی ڕۆشنبیریی سەردەم دەخاتەڕوو، بە تایبەت ڕۆشنبیریی خۆرئاوا، بە تەنها بەرماوە نییە یاخود بە تەنها کۆمەڵێ هێما و نەریت و سەماکردن نییە، واتە تەنها بەرماوەی ڕۆشنبیریی ڕابردوو نییە، بەڵکە لە یەک کاتدا: مەعریفی و ئایدۆلۆژیە، کە بنچینەکەیان عەقڵی و ناوەخنەکەشیان ویژدانییە. تایبەتمەندێتیی ئەم ئیشکالییەتە لەناو فیکری عەرەبیی نوێ و هاوچەرخدا، لەوەدا خۆی دەبینێتەوە، کە عەرەب کولتوورێکی ڕۆشنبیریی زیندوویان لە دەروون و سۆز و یادەوەریی و عەقڵ و... هتد هەڵگرتووە، کولتوورێک کە بارستایی ئامادەبوونی لە ڕێگەی هۆکاری دەرەکی و پەلاماردانی داگیرکەروە، ئاماژەمان بۆ ئامادەبوونی بەردەوامی کولتوور کرد و ئەوەشمان خستە ڕوو، کە چۆن پەنا دەبرێتە بەر کولتوور وەک پەرچەکردارێک. پەنابردنە بەر کولتووریش وەک چەکێکی ئایدۆلۆژی، یەکێکە لەو پەرچەکردارانە، کە بە شێوەیەکی تایبەت کولتوور بەکاردەهێنێت بۆ بەرگریکردنی دژواریەکانی پاوانخوازیی کۆلۆنیالی. ئەم ئامادەگیە ئایدۆلۆژییەی کولتوور لە هۆشیاریی عەرەبیی هاوچەرخدا، بە مانایەکی تر بەردەوامی بانگهێشتکردن بۆ وەرگرتنی کولتوور وەک چەکێکی ئایدۆلۆژی لە دژی هەڕەشەی دەرەکی، هیچ نییە جگە لە ڕووی یەک پارە، بەڵام ڕووەکەی تری، کە بە کاریگەری و بارستایی لەسەر هۆشیاری و ناهۆشیایی عەرەبەکانی سەردەمی ئێستا زیاتر هەیە: ئەو هەستە درامییە بە قووڵایی ئەو بۆشاییەی، کە کولتوور بە ناوەڕۆکە مەعریفی و ئایدۆلۆژیەکەیەوە لە

فیکری جیهانیی هاوچەرخ و دەستکەوتە زانستی و تەکنیکەکانی و پێوەرە عەقڵانی و ئەخلاقیەکانی جیا دەکاتەوە. لێرانەدا دەتوانین بڵێین: قورسایی کولتوور لە هۆشیاریی عەرەبیدا و هەستکردن بە هۆشیاریی ئەو بۆشاییەی، کە ئەم کولتوورە لە دراوە مادی و فیکرییەکانی سەردەمی ئێستا دادەبڕێت لە خۆیدا واتە (کاریگەریی ئەو قورسایی و بارستاییە) پاشماوە و ڕاڤەی ئەم پەسندکردنە گشتیەش دەکات [مەبەست لە پەسەندکردنی دەستەواژەی (کولتوور تەحەدیاتی سەردەم)ە لەسەر ئاستی فیکری عەرەبیی هاوچەرخ، بەستن و سازاندنی ئەم مێزگردەش لەژێر ئەم ناونیشانەدا و ئامادەبوونی ئەم ژمارە زۆرە لە ڕۆشنبیران، کە بریتین لە دەرکەوتووترین ئەندامی نوخبەی ڕۆشنبیریی عەرەبی، بەڵگەی ئامادەبوونێکی تایبەتمەندیی ئەم ئیشکالییەتەیە]. بە واتایەکی سادەتر مەبەستی لەوەیە کە ئامادەگی ئەو ژمارە زۆرە لە ڕۆشنبیران بۆ وتووێژکردن دەربارەی ئەم بابەتە و پەسندکردنی ناونیشانی مێزگردەکە لە خۆیدا هەم پاساوەوە هەم بەڵگەشە لەسەر تایبەتمەندێتیی ئەو ئیشکالییەتە لەناو فیکری عەرەبیی هاوچەرخدا. ئەم دەستەواژەیەی کە باسمان کرد، ئەگەر هات و وەرمانگێڕایە سەر زمانێکی وەک: ئینگلیزی یان فەرەنسی یان ئەڵمانی یا... هتد، ئەوا هەموو دەلالەتەکانی ون دەکات و لە دەستی دەدات. لەم حاڵەتەدا تێبینیی ئەوە دەکەین، کە وشەی (کولتوور)ی عەرەبی بە شێوەیەکی تەواو وەرگێڕان پەسەند ناکات، واتە لە زمانە بیانیەکاندا بەرامبەرێکی وا نییە، کە هەڵگری ئەو واتا بۆزیادکردنانە بێت کە دەیخەنە سەری، هەروەها تێبینیی ئەوەش دەکەین، کە ئەگەر بێت و هەر دەستەواژەیەکی پێکهێنراوی تر لە زمانە بیانییەکان، کە وەرگێڕانی گوزارشتە عەرەبییە ڕەسەنەکە بێت/ (کولتوور و تەحەدیاتی سەردەم)، ئەوا لە لایەن ئەو خاوەنزمانانەوە، بە دەستەواژەیەکی بۆش دادەنرێت، کە مانایەکی ڕێکوپێک لە خۆی ناگرێت. لەپاڵ ئەمەشدا ئەوان بەو گەرموگوڕیە وەک ئێمە ناورووژێنێت، ئەگەر هات و پرسیاری هۆکاری ئەو ساردوسڕیەشمان لێکردن، ئەوا زۆر کات وەڵامەکەیان ئەوە دەبێت، کە بەستنەوەی (کولتوور) بە (تەحەدیاتی سەردەم)ـەوە سوودی نییە و بێماناشە.

کەواتە دەپرسین: بۆچی ئەو بەستنەوەیە لەنێوان کولتوور و تەحەدیاتی سەردەمدا بە نیسبەت ئێمەی عەرەبەوە پڕ لە مانایە و واتایەکی درامیی قووڵیشی هەیە..؟ بۆچییش لای ئەوان (واتە ئەوروپیەکان) بێمانایە..؟ ئاشکرایە جیاوازیی نێوان ئێمە و ئەوان لەم مەسەلەیەدا یان دەگەڕێتەوە بۆ (کولتوور) یا بۆ (تەحەدیاتی سەردەم) یان بۆ هەردووکیان پێکەوە. بە کولتوور دەست پێدەکەین و حاڵەتی کولتوور لای خۆمان ئەوانیش بەراورد دەکەیین:

ئەگەر بێت و بە جۆرێکی تایبەت لە (فرانسیس بیکۆن) و (ڕێنیە دیکارت)ـەوە واتە (سەدەی حەڤدەهەم) سەیری مێژووی فیکری نوێی ئەوروپیمان کرد، ئەوا زنجیرەیەک لە گەڕانەوەمان بۆ کولتوور دەست دەکەوێت، کولتوور بەو مەفهوومەی، کە فیکری ڕابردووئێستایە لە یەک کاتدا. لەو کاتەوەی کە (بیکۆن) بانگەشەی بۆ ڕزگاربوون کرد لە دەستی سەرجەم وەهمەکان و ئەزموونێتی (التجربە) وەک پێوەرێکی سەرەکی ناساند، کە بۆ دەستپێکردن و دەرچوون پشتی پێ ببەسترێت، لەو کاتەوەی کە (دیکارت) پێشنیاری (گومان)ی کرد وەک میتۆدێکی سەرەکی و چارێ بۆ ڕزگاربوون لە هەموو دەستەڵاتەکانی مەعریفە دەدا و پێشنیاری ئەوەشی دەکرد، کە بە تەنها پشت بە دەستەڵاتی (عەقڵ) ببەستن، لە ساتەوەختی ئەم دوو فەیلەسووفەوە (بیکۆن و دیکارت) فیکری ئەورووپی سەرلەنوێ مێژووی خۆی لەسەر بنچینەی: دابڕان و پەیوەندیکردن، یان دابڕان و دانەبڕان (الانفصال والاتصال) خوێندەوە. لە ڕەخنەوە بۆ ڕەخنەگرتن لە ڕەخنە، واتە دابڕان و خۆجیاکردنەوە لە کولتوور لەپێناوی سەرلەنوێ داڕشتنەوەی پەیوەندیەکی نوێ لەگەڵ کولتووردا، هەروەها پەیوەندیکردن و دانەبڕان لەپێناوی سەرلەنوێ داڕشتنەوەی جۆرێکی نوێ لە دابڕان و جیابوونەوە لە کولتوور. بەم شێوەیە ئەو فیکرە تازەیەی ئەم بیریارە یان ئەو بیریار لە هەر بوارێکدا بێت. هەڵبەتە تۆمارکردنی جۆرێکە لە دابڕان و جیابوونەوە لە کولتوور لە فیکری ڕابردوو بە بەهاو پێوەرەکانیەوە، بەڵام ئەو کاتەی ئەو فیکرە نوێیە توانای خۆی دەسەلمێنێ و ڤێگیری دەکات تاوەکو دەبێتە پردێکی نوێ، دەتوانین بە جۆرێکی نوێ لە پەیوەندیکردن بە کولتوورەوە ناوی بەرین. بەو مەبەستەی سەرلەنوێ

خوێندنەوە و ڕێکخستنەوەی بەشەکانێتی. تاوەکو ئێستا ئەم فیکرەیە (فیکری ئەوروپی) خۆی لەناو کولتووردا بە بەردەوامی نوێ دەکاتەوە و لە هەمان کاتیشدا کار بۆ نوێکردنەوەی کولتوورەکەی دەدات، واتە سەرلەنوێ بونیادنانەوەی مەودا سەرەکیەکانی کولتوور و دەوڵەمەندکردنی بە مەوادی نوێ.

بەم شێوەیە ئەوروپیەکان لە ماوەی سێ سەدەی ڕابردوودا، مەبەست لە سەدەی (١٧ـ ١٨ـ ١٩) یە، بە شێوەیەک سەقاڵی نووسینەوە و داڕشتنەوەی مێژووی گشتیی ژیارییەکەیان بوون لە هەموو لایەنە جیاکانەوە. واتە بە پێی چاخەکان ڕۆشنبیریی خۆیان سەرلەنوێ ڕێکخستەوە وەک زنجیرەیەک ئەڵقەی پەیوەست بە یەکترەوە، ئامانج لە مەشدا لەسەر دوو ئاستی هۆشیاری و ناهۆشیاری بریتیە لە بەردەوامیدان بە، کە لەناو چوارچێوەیەکی مەرجەعیدا، ئەفکار و پێڕەوەکانی بە شێوەیەکی مێژوویی لۆژیکی لە یەک کاتدا تێدا ڕێکدەخرێت بەو پێیەی، کە ئاسانکاریی بۆ جیاکردنەوەی (پێش/ ماقبل) و (پاش/ مابعد) دەکات.

لەم ڕێگایەوە ئەوروپیەکان توانیان خۆیان لە قورسایی کاریگەریی ڕابردوو قوتار بکەن و قورسایی ڕابردوو دەکەوتە سەر خۆی و لە بری ئەوەی بارستاییەکیان لەسەر درووست بکات، بە پێچەوانەوە وەک پاڵپشتێک بەرەو پێشەوە پاڵیان پێوە دەنێت. جا ئیتر گەر بێت و ئەو بەردەوامیەی کە لە مێژووی ڕۆشنبیریاندا پێی هەستان، گوزارشت لە حەقیقەتێکی مێژووی بکات یاخود بە تەنها وەهم بێت، ئەگەر تەنانەت ئەم بەردەوامییە بە جیابوونەوە و دانەبڕاندا هاتبێت یاخود بە کۆمەڵێ دابڕاندا، ئەوەی زۆر گرنگە ئەوەیە، کە ئەرکی لەسەر ئاستی هۆشیاری: ڕێکخستنی مێژووە بە شێوەیەک، کە مەحاڵە ـ تەنانەت لەسەر ئاستی خەون ـ بۆ گەڕانەوە پێش شوێنی پاش بگرێتەوە. بەم شێوەیەش بە ئاڕاستەی پاشەڕۆژدا، ڕووبەڕووی پاشەڕۆژ دەبنەوە و پرسیاری لێ دەکەن بەبێ ئەوەی نکوڵی لە ڕابردوویان بکەن و وێنەی پاشەڕۆژیشی لێ وەردەگرن. لەم حاڵەتەدا ڕابردوو شوێنی سرووشتیی خۆی لە مێژوودا داگیر دەکات یاخود دەگرێت، هەروەها ئەمەش زۆر گرنگە بۆ هۆشیاریی بە مێژوو. ئەنجامی هەموو ئەمانەش بریتیە لەوەی کە کاتێک ئەوروپی مێژووی خۆی دەخوێنێتەوە، لۆژیک و عەقڵی تێدا دەخوێنێتەوە و لەو خوێندنەوەیەشدا گۆشەنیگایەک دەسگیر دەکات بۆ پاشەڕۆژ، کە لەسەر ڕۆڵگێڕانی لەسەر لۆژیک و عەقڵ دەوەستێتەوە.

بەڵام ئەوەی کە ئێمە بە (تەحەدیاتی سەردەم) ناوی دەبەین، بە نیسبەت ئەوانەوە تەحەدیات نییە، لە دەرەوە هاتبێت، بەڵکە کوڕی ئێستایانە و ئەنجامی زنجیرەیەک پەرەسەندنی پێکەوەبەستراوە لە هۆشیاریدا، لەنێوان ڕابردووئێستایاندا. ئەوان سەردەم تەحەدایان ناکات لەبەرئەوەی سەردەمی خۆیانە، بەڵکە بە پێچەوانەوە ئەوان پێشبڕکێی لەسەر دەکەن و پێشبینی بۆ گرفتەکانی پاشەڕۆژیان دەکەن [مەبەست لە ناوەرۆکی (سەردەم) ئەوەیە بە نیسبەت (جابری)یەوە، ئەوەندەی ئێمە لێی تێبگەین ـکە بەشێک نییە لە ژیانی ڕۆشنبیریی عەرەبی، بەڵکە ناوەڕۆکە مادی و مەعنەوییەکەی دەکەوێتە دەرەوە].

بە گوزارشتێکی تر کولتوور لە هۆشیاریی ئەوروپیدا ناچێتە ناو پەیوەندیی گۆڕانگە (تغایر) و پێکدادانەوە لەگەڵ دراوەکانی سەردەم و ئاسۆکانی پاشەڕۆژدا، لەبەرئەوەی گێڕاویانەتەوە، واتە سەرلەنوێ تەرتیبێکی زەمەنییان بۆ کردووە. زەمانیش لای ئەوان هێڵێکی بەیەکگەیەندراوە. ئەمەش ئەو مێژووگەرێتییە کە لەگەڵ عەقڵانیەتدا پاڵپشتێکی سەرەکیی فیکری نوێ و هاوچەرخی ئەوروپین. مێژووگەرێتی و عەقڵانیەتیش دوو ڕەوشتی فیکریی لێکدانەبڕاون. عەقڵانیەت: بەو واتایەی کە (عەقڵ) لە مێژوودا ئامادەگیی تەواوی هەیە لەسەر ئاستی هۆشیاریی مێژوو ڕێکدەخات و لەسەر ئاستی مومارەسەش دەیبزوێنێت. مێژووگەراییش: ئەوەیە کە (مێژوو) لەناو عەقڵدا ئامادەیە و پەندی لێ وەردەگرێت بۆ پێداچوونەوە بە بۆچوونەکانیدا و پشکنینی پرنسیپەکانی و ڕێگای بەرهەمهێنانی.

هەڵبەت بە شێوەیەکی گشتی ئەمە وێنەی هۆشیاریی ئەوروپیە، لەگەڵ گۆشەنیگای پەیوەندیی ڕابردووی بە ئێستایەوە. بێگومان ئەو لایەنانەمان دەرخست و خستە ڕوو، کە بەردەوامی بوون و

دڵنیابوونی فیکری ئەوروپی پێچەوانە دەکاتەوە و لایەنی قەلەق و گرژییەکانیشیمان فەرامۆش کرد، نەک لەبەرئەوەی دەمانەوێت بینای نموونەیەک بکەین، کە خزمەتی بە کێشەکەمان بکات، بەڵکە لەبەرئەوەی هۆشیاریی ئەوروپیی نوێ و هاوچەرخ ئەوەیە، بەڵام لایەنەکەی تری واتە: دیاردەی گرژیی و قەلەق، لە چاخی شانزدەهەمەوە تاوەکو ئەمڕۆ زیاتر هەندێ دەرکەوتەی کاتیی بوون، کە قەیرانەکانی گەشەکردنیان پێچەوانە کردۆتەوە، ئەمەش بە خێرایی نەخشەی بۆ کێشراوە، یان گوزارشت لە هەندێ حاڵەتی دەگمەن دەکات لەسەرو کاریگەریی ئەو حاڵەتە یا دەرکەوتە کاتیانەشەوە لە کاروانی فیکریی ئەوروپیدا، بەڵام ڕۆژێک لە ڕۆژان نەگەیشتۆتە ئەو ئاستەی، کە هەست بە بارستایی و قورسایی ئەو بۆشاییە بکات، کە هۆشیاریی عەرەبیی هاوچەرخ تێیکەوتووە و تێیدا دەژی، بۆشایی نێوان ڕابردووئێستا، بەڵام لێرانەدا حاڵەتی ئەڵمانیا وەردەگرین لە سەدەی هەژدەمیندا، کە نوخبەی ڕۆشنبیری سیادەی جۆرێک لە هۆشیاریی بە دواکەوتنی کرد، بەرامبەر بە فەرەنسا و ئینگلتەرا، بەڵام درێژەی نەکێشا و بەخێرایی لەگەڵ شۆڕشی پیشەسازیدا یەکیگرتەوە و جووتبۆوە.

ئێستا دەچینە سەر حاڵەتی خۆمان، تەرکیز دەکەینە سەر ڕستێک لەو دراوانەی کە وا دەکات (کولتوور) لە هۆشیاریماندا لە پەیوەندیی گۆڕانگە (تغایر)دا بێت لەگەڵ (تەحەدیاتی سەردەم)دا...

لێرانەدا دەبێت جیاوازی لەنێوان دوو ئاستدا بکەین: گۆڕانگەی بابەتی لەنێوان زانستی ڕابردوو و زانستی ئێستادا، یا لەنێوان فەلسەفەی دوێنێ و ئەمڕۆدا.. ئەم جۆرە گۆڕانگەیە، لێرانەدا ناخەینە ژێر مشتومڕەوە، لەبەرئەوەی تەنها تایبەت نییە بە ئێمەوە، بەڵکە بە شێوەیەکی گشتی بەشێکە لە مێژووی فیکری مرۆڤایەتی، بەڵکە دەتوانین بڵێین، کە مێژووی فیکری ئەوروپی لەسەر ڕوونکردنەوەی ئەم گۆڕانگەیە، کە دەکەوێتە سەر ئاستی هۆشیاری (هۆشیاریی ئێمە ــ ئێمەی عەرەب)، کە پەیوەندیی نێوان کولتوور و فیکری هاوچەرخ تێیدا بەش بەش و دابڕاوە، پردێک یان هێڵێک بەیەکیانەوە نابەستێتەوە.. تا ئەو ڕادەیەی یەکێک لە ئێمە بە هەڵچوونەوە (بەڵام بە نییەتێکی پاکەوە) هاوار دەکات: [ئەوەی کە دەیڵێم ڕاستە و ئاشکرایە: یان ئەوەتا لە سەردەمەکەماندا بژین بە فیکرەکانی و گرفتەکانیەوە، یاخود ئەوەتا ڕەتی بکەینەوە لە کولتوورەکەماندا بژین.. ئێمە لە مەدا ئازادین، بەڵام خاوەنی ئازادی نیین تاوەکو ئەم دوو فیکرە پێکەوە بگونجێنین (گونجاندن بە مەبەستی یەکخستنیان)]«***»

ئایا لە ڕاستیدا ڕاستە، کە ئێمە خاوەنی ئەو ئازادیە نیین تاوەکو ئەو دوو فیکرەیە یەکخەین..؟ ئەگەر لێرانەدا کارەکە پەیوەندیی بە (یەکخستن)ەوە بێت لەسەر ئاستی یەکەم، واتە ئاستی زانستیی ئێستا و ڕابردوو یا فەلسەفەی ئەمڕۆ و دوێنێ، ئەوا مومکین نییە، نەک تەنها بۆ ئێمە، بەڵکە بۆ غەیری ئێمەش، لێرانەدا شتی وەها نییە (نە لای ئێمە و نە لای غەیری ئێمەش).. کێ داوای ئەوە دەکات، کە فەلسەفە و زانستی دوێنێ شوێنی فەلسەفە و زانستی ئەمڕۆ بگرێتەوە، بەڵام ئاین لای هەمووو ئەوەیە، کە ناگۆڕێت، تەنها جۆری تێگەیشتن و پەیوەندیی پێوەی دەگۆڕێت.

بەڵام ئەگەر بێت و کارەکە پەیوەندیی بە (یەکخستن)ی کولتووری ئێمە و فیکری جیهانیی هاوچەرخەوە هەبێت لەسەر ئاستی هۆشیارییمان، ئەوە ئەمە شتێکی ترە. ئەو کات مەسەلەکە ئەوە نییە، کە ڕابردوو جێگای ئێستا و کۆن جێگای نوێ بگرێتەوە، بەڵکە لە سەرەتا و کۆتاییدا بریتیە لە سەرلەنوێ گێڕانەوەی بونیادی هۆشیاریی ڕابردووئێستا و پەیوەندیی نێوانیان، ئەم پرۆسەیەش پێویستی بە نەخشەدانانە بۆ ڕۆشنبیریی ڕابردوو، واتە سەرلەنوێ نووسینەوەی مێژووی، هەروەها سەرلەنوێ دامەزراندنەوەی لە هۆشیاریماندا، سەرلەنوێ بونیادنانەوەی وەک کولتوور، کە ئێمە داگیری بکەین بەرلەوەی ئەو داگیرمان بکات.. بەڵام نەخشەدانان بۆ ڕۆشنبیریی پاشەڕۆژ بە واتای فەراهەمکردنی مەرجەکانی مواکبە و بەشداریکردن: مواکەبەی فیکری هاوچەرخ بەشداریکردنیش لە دەوڵەمەندکردن و ئاراستەکردنیدا، ئەمە بریتیە لە مانای (سەردەمگەرێتی). کەواتە ئێمە داوای سەرلەنوێ نووسینەوەی مێژوومان دەکەین، بە ژیاندنەوەی زەمەنی و مێژویی نێوان بەشەکانی و بنەچە و لقەکانیشی.

مێژووی ڕۆشنبیریی ئێستامان بە شێوەیەکی گشتی دووبارەکردنەوە و بەرهەمهێنانەوەی ئەو مێژوو ڕۆشنبیرییەیە، کە نەوەکانی پێش ئێمە لەژێر فشاری ململانێی سەردەمەکاندا نووسیویانە و تیایدا ژیاون، بەڵام ئەم دووبارەکردنەوە و بەرهەمهێنانەوەیەش بە شێوەیەکی خراپ. کەواتە تاوەکو ئێستاش ئێمە زیندانی ناو نیگا و مەفاهیم و میتۆدەکانی ئەوانین، کە ئاراستەیان کردووین، کە ئەمە بۆتە مایەی ئەوەی، کە ئێستامان سەرقاڵی گرفتەکانی ڕابردوو بێت، هەروەها بە هەمان ئەو گرفتانەشەوە دەڕوانینە پاشەڕۆژ.

ئەوەی ئەمڕۆ لە کتێب و زانکۆ و قوتابخانەکاندا دەربارەی مێژووی ڕۆشنبیریمان دەیخوێنینەوە، بریتییە لە مێژوویەکی پارچە پارچە، هەروەها بریتییە لە مێژووی جیاوازیی بۆچوون نەک مێژووی بونیادی بۆچوون. هەروەها مێژووی ڕۆشنبیرییمان ئەوەی ئەمڕۆ باوە، مێژووی زانست و هونەری مەعریفەیەکی دابڕاوە لە یەکتر، وێنەیەکی ڕوون و تەواومان پێشکەش ناکات دەربارەی گشتیەتی فیکری عەرەبی، هەروەها نە دەربارەی ململانێ و قۆناغ و پەرەسەندنەکانیشی، بەڵکە (پێشانگا) یان (بازاڕ)ێکمان بۆ شتومەکی ڕۆشنبیری پێشکەش دەکات وەک ئەوەی هەموویان لە یەک زەمەندا ژیابن.. [وەک چۆن لە کاتی کردنەوەی بازاڕێکدا یان پێشانگایەکدا شتومەکی کۆن و نوێ پێکەوە نمایش دەکرێن و پێشکەش دەکرێن]. واتە مێژووی ڕۆشنبیریی عەرەبی لە کۆمەڵێ ئەڵقە و قۆناغی لەدوایەک پێکنایەن (وەک ئەوەی لە ڕۆشنبیریی باوی ئەمڕۆدا هەستی پێدەکرێت)، بەڵکە بەناویەکداچوون و مان زەمەنیەکەی لە دەست داوە. بەم شێوەیە ئێستاش دەگوڕێ بۆ ئەو پێشانگایە و لە ڕستەیەکدا دەکرێت بڵێین: بە ڕابردوومانەوە لەناو ئێستادا دەژین.

مێژووی ڕۆشنبیرییمان لە هۆشیاریماندا بە شوێنەوە بەستراوەتەوە زیاتر لەوەی بە زەمەنەوە بەسترابێتەوە: مێژووی ڕۆشنبیرییمان بریتییە لە مێژووی کوفە و بەصرە و دیمەشق و بەغداد و..... هتد، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئامادەگیی ڕۆشنبیریی عەرەبی لە هۆشیاریی عەرەبیی هاوچەرخدا نە لەسەر دیاگرونییە نە لەسەر سیاگرونی، بەڵکە ئامادەگی، ئامادەگیەکی نازەمانییە، واتە شتێکە، کە هۆشیاریی مێژووییمان لەسەر کەڵەکەبوون ڕادەگرێت نەک لەسەر دیاگرونی. لەسەر فەوزا نەک لەسەر سیستەمێکی ڕێکوپێک.

دوا شت لەم بارەیەوە سەرنجدانی پەیوەندیی مێژووی ڕۆشنبیرییمانە بە ڕۆشنبیریی جیهانییەوە لەسەر ئاستی گرژی و دابڕان. بێگومان لەسەر حیسابی مێژوومان و لەسەر حیسابی ڕۆڵ و شوێنی لە مێژووی ڕۆشنبیریی جیهانیدا.. بەڵام لە ڕاستیدا ڕۆشنبیریی عەرەبی لە واقیعدا بە تەنها سلکی پەیوەندی یان ئەڵقەی پەیوەندیی نێوان یۆنان و ئەوروپا نەبووە (وەک ئەوەی هەندێ لە ڕۆژهەڵاتناسەکان ڕایدەگەیەنن و ئەم ئەڵقەیەش بە کاتیی ناودەبەن لەبەرئەوەی پێیان وایە پاشان ئەوروپا بە خێرایی گەڕایەوە بۆ بنەچە یۆنانیەکە)، بەڵکە بەشێکی گرنگی لە ڕۆشنبیریی یۆنانی بەرهەم هێناوە (وەک زانست و فەلسەفە).. ڕۆشنبیریی ئەوروپیی نوێیش بەرهەمهێنانەوەی ڕۆشنبیریی عەرەبیی ئەودەمە بوو چ وەک زانست و چ وەک فەلسەفەش. بۆیە کەواتە ئامادەگیی ڕۆشنبیریی عەرەبی لە مێژووی جیهانیدا (ئەوروپی) ئامادەگییەکی دامەزرێنەرە نەک بە تەنها ئەڵقەیەکی پەیوەندیەکانی بووبێت، پێویستیشە ئێمە ئەم ڕاستییە بسەلمێنین و بیچەسپێنین، بە کارکردن بەسەرلەنوێ نووسینەوە و داڕشتنەوەی مێژووی ڕۆشنبیریمان و سەرلەنوێ ڕێکخستنەوەی بەشەکانی بە پێی بنەڕەتێکی زانستی و بە ڕۆحێکی ڕەخنەگرانەوە، نەک بە پڕوپاگەندە و بە شێوەیەکی ڕۆمانسیانە.

ئەگەر بێت و ئەو سەرنجانەی پێشەوەمان بە مانای زەروورەتی سەرلەنوێ داڕشتنەوە و نووسینەوەی مێژووی ڕۆشنبیرییمان بێت، ئەوا ئەمە ئەوە ناگەیەنێت، کە داببڕێت و بە تەنها خۆمان بۆ ڕۆشنبیریی ڕابردوو تەرخان بکەین و ئێستا بە فرفتەکانیەوە و پاشەڕۆژیش بە ئەگەرەکانیەوە فەرامۆش بکەین.. نەخێر، چونکە زەمەن ناوەستێت و تابێت ژیان زیاتر کەڵەکە دەبێت و زیاتر ئاڵۆز و

دژوار دەبێت، ڕاستە کە لە مەیدانی ڕۆشنبیریی ئێستاماندا بەشێکی گەورەی گرفتەکانی ئێستا دەگەڕێتەوە بۆ ڕابردوو، بەڵام هەمووی ناگەڕێتەوە بۆ گرفتەکانی ڕابردوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەبێت و پێویستە جیاوازی لەنێوان ئەو گرفتانەدا بکەین یاخود لێکتریان جیاکەینەوە لەنێوان ئەوەی ژیان لە ڕابردووی وەردەگرێت بە تەنها و ئەوەشی بە هۆی ئێستا و دراوەکانیەوە تەغزیە دەکرێت.

ئێستا پێویستە لەسەرمان بایەخ بە هەندێ لە گرفتەکانی ئێستای ڕۆشنبیرییمان بدەین و سەرەتا بە یەکێک لەو گرفتانە دەست پێبکەین، کە بە بڕوای ئێمە بە شێوەیەکی خراپ ڕابردووی تێدا بەگەڕ دەخرێت.

کارەکەش پەیوەستە بە مەفهوومی ڕۆشنبیریی نەتەوەییەوە لە پەیوەندییان بە دیاردەی ڕۆشنبیرییەوە. ڕۆشنبیریی عەرەبی بە پێی مێژوویی پایەیەکی سەرەکی پێکهێناوە لە پایەکانی کەسایەتیی عەرەبی و هەروەها خەسڵەتێکی سەرەکییشی بووە لە یەکێتیی ئوممەی عەرەبیدا، بەڵام یەکێتیی ڕۆشنبیری لەسەر ئاستی نیشتیمانی عەرەبیدا (کە ئەمە خەسڵەتێکی دامەزرێنەری ڕۆشنبیریی نەتەوەیی عەرەبییە) بە مانای سەپاندنی جۆرێکی دیاریکراو نییە بەسەر چەشنەکانی ڕۆشنبیرییدا، فرەڕۆشنبیری لە نیشتیمانی عەرەبیدا واقیعێکە، کە نابێت بەسەریدا باز بدەین، بەڵکە بە پێچەوانەوە هەڵبەت دەبێت بە هۆشیارییەوە بەگەڕی بخەین لە پێناوی دەوڵەمەندکردنی نەتەوەیی عەرەبییدا، هەروەها لە پێناو پەرەپێدان و فراوانکردنی بوارە زیندووەکانیدا.

لێرانەدا لەسەر ئاستی نیشتیمانی عەرەبی، ڕۆشنبیریی هەرێمی (قطرية) ــ کە لە زمان و ناوەرۆک و ڕەگوڕیشەدا عەرەبییەـ برئتییە لە پایەی ڕۆشنبیریی نەتەوەیی عەرەبی. هەروەها لێرانەدا ڕۆشنبیریی ئەقوامی هەیە (اقوامية) مەبەست لە ڕۆشنبیریی کەمینە ئاینی و ئەتنی و زمانییەکانە، کە لەگەڵ ڕۆشنبیریی عەرەبیدا دەژین و لە هەموو هەرێمە عەرەبیەکاندا ڕۆشنبیریی ڕەسمی پێکدێنێت، چارەسەرکردنی گرفتی فرەڕۆشنبیریی، کە دەگەڕێتەوە بۆ بوونی فرەکەمایەتی، بەبێ فراوانکردنی بازنەی ڕۆشنبیریی نەتەوەیی عەرەبی، نابێتە چارەسەرکردنێکی نەتەوەیی بۆ ئەم کێشەیە. ئەم شێوەیە پێویستی بە پێداچوونەوەی مەفهوومی ڕۆشنبیریی نەتەوەیی عەرەبی هەیە. پێویستە چۆن ئەم پێداچوونەوەیە بکەین..؟

بەر لەوەی وەڵامی (جابری) لەم بارەیەوە بخەینە ڕوو، پێویستە ئەوەمان لە یاد نەچێت، کە پێشنیارکردن و تەبەنیکردنی ڕۆشنبیریی نەتەوەیی لەم جۆرە، کە بۆ چارەسەرکردنی کەمایەتییەکان دەخرێتە ڕوو لە لایەن ڕۆشنبیرێکی وەک (جابری)یەوە بێگومان لە ناوەرۆکدا بە واتا سۆسیۆلۆجی و سیاسیەکەی ڕۆشنبیریی، پێشنیارکردنی دەمارگیری و جۆرێک لە فاشیزمە. بە دیوێکی تردا ئەمە پێشنیارکردنی چەشنێکە لە ڕۆشنبیری، کە لە سڕینەوە و لەناوبردنی فەرهەنگی بەرامبەر پایەکانی خۆی لەسەر جەستەی هەزارەها کەس دادەڕێژێت. کەم نین نەغمەی لەم جۆرە دەنگانە لەناو ڕۆشنبیریی عەرەبییدا، کە دەبنە بنەمایەکی تیۆری بۆ توندڕەوی و دەمارگیریی نەتەوەیی عەرەبی. ئایا سەیر نییە لەژێر پەردەی کۆمەڵێ بیانوو پاساوی فیکریدا، نەخشەی جەهنەمی بۆ ژیان بخرێتە ڕوو..؟ بە هەر حاڵ دەگەڕێینەوە بۆ لای (جابری).

ئەمڕۆ بۆچوونی باو دەیەوێت خاڵی دەستپێکردنی ڕۆشنبیریی نەتەوەیی عەرەبی بگەڕێنێتەوە بۆ سەردەمی (جاهیلی). ئەمە لە بۆچوونی ئێمەدا سەرەتایەکی تەسکبینانەیە و ڕۆشنبیریی عەرەبی بێ بەش دەکات لە کایە زیندووە مێژووییەکەی و دایدەبڕێت لە ڕەسەنایەتیەکەی. بە بڕوای ئێمە سەرەتای ڕۆشنبیریی نەتەوەیی، ڕۆشنبیریی عەرەبیی ئیسلامییە بەو سیفەتەی پایەیەکی بنەڕەتی و سەرەکیی کەسایەتیی عەرەبییە، کە بریتییە لە سەردەمی (تەدوین)، نەک سەردەمی (جاهیلی)، لەم سەردەمەدا (سەردەمی تەدوین) ڕۆشنبیریی عەرەبی یەکەم نەخشەدانانی فراوانی بە خۆیەوە بینی، هەروەها سەرلەنوێ بونیادی سەردەمی جاهیلی کرایەوە. هەروەها لەم سەردەمەدا ئەو میراتە کۆن و فرە و هەمەچەشنەی، کە لە ڕۆشنبیرییە کۆنەکانی وەک (بابلی و فینیقی و یۆنانی و میسری ئەسکەزانی) مابۆوە و جێیانهێشتبوو، لەگەڵ ڕۆشنبیریی عەرەبیی ئیسلامیدا جووت بوون و دەمج کران. بە گوزارشتێکی تر هەموو میللەتەکانی نیشتیمانی عەرەبی لەم سەردەمەدا بەشدارییان کرد لە

درووستکردنی ڕۆشنبیریی عەرەبییدا، کە پاشان لە کاتێکی وەک ئێستادا، واتە لەم کاتەدا چوارچێوەیەکی مەرجەعیی گشتییە بۆ هەموو ڕۆشنبیرییەکانی ناو نیشتیمانی عەرەبی. بەهۆی بەشدارییەوە لەناو ڕۆشنبیریی عەرەبییدا، فرەپێڕەو و نیگا لە بوارەکانی وەک ئاین و فەلسەفە و زانست کەوتەوە. بە فەلسەفەی زمانی عەرەبییشەوە. بە مانایەکی تر مەبەستمان لەوەیە، کە لەم سەردەمەدا بە تایبەتی ڕۆشنبیریی عەرەبی پایەکانی خۆی فراوان دەکاتەوە و دەیچەسپێنێت، بە تایبەت مەبەستمان لە کاریگەریی نەتەوەیی و یەکخوازیی ڕۆشنبیریی عەرەبییە، کە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی (جاهیلی)، کە لە لای عەرەب، لەپاش سەردەمی (تەدوین)ەوە بەر لە مێژوو پێکدێنێت، بەڵام ئەو ڕۆشنبیرییە عەرەبییە یەکگرتووەی، کە بە هۆی ململانێی ڕۆشنبیریی ئایدۆلۆجیەوە لە سەردەمی (تەدوین) درووست بوو، هەروەها لە پێشیشەوە هەلومەرجێکی مێژوویی هەبوو، کە بەشێک بوو لە مێژووی عەرەبی و نەدەکەوتە دەرەوەی مێژووی عەرەبییەوە.

ڕەسەنایەتیی نەتەوەیی لە ڕۆشنبیریی عەرەبییدا نە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی جاهیلی بە تەنها، نە بۆ پاش سەردەمی جاهیلیش، بەبێ پێشینەکەی، تەنانەت بە تاقی تەنیا ناگەڕێتەوە بۆ سەردەمی تەدوین، سەرباری دەوڵەمدنیشی، بەڵکە بریتییە لەوەی، کە عەرەب هەموو ڕۆژێ درووستی کردووە و درووستی دەکات، بەڵکە هەموو سەعاتێک.

لێرانەدا لەپاڵ مەفهوومی (ڕۆشنبیریی نەتەوەیی)دا ـ نالێین لە بەرامبەریدا ـ گرفتی زمان هەیە، زمانی هەندێ لە ڕۆشنبیرییە مەحەلیەکان، ئێمە لەو باوەڕە داین، کە چارەسەری سرووشتی و مێژوویی ئەم گرفتە بریتییە لە گشتکردنەوەی خوێندن و بەعەرەبیکردنی هەروەها بڵاوکردنەوەی مەعریفەی زانستی. زمانی زانستی لە نیشتیمانی عەرەبییدا، لە کەنداوەوە بۆ ئۆقیانووس، ناشێت هیچ زمانێکی تر بێت جگە لە زمانی عەرەبی بە تەنیا.. بە واتای تەنیا لە زمانی عەرەبی پێکدێت و هیچ زمانێکی تر ئەو توانا و وزەیەی نییە، نەک تەنها لەبەرئەوەی لە ڕابردوودا وابووە، بەڵکە لەبەرئەوەی لە لایەکی ترەوە هیچ زمان و لەهجەیەکی تر نییە لە نیشتیمانی عەرەبییدا بتوانێ بگۆڕێ بۆ زمانێکی زانستی، جگە لەوەی زمانی عەرەبی شوێنێکی ناسراو و گەورەی لەنێوان زمانە زیندووەکانی جیهاندا داگیرکردووە. لەم بوارەدا (فرەگەرایی)ی خۆی نەفی دەکاتەوە، زمانی عەرەبی دەمێنێتەوە و بەتەنیا خۆی دەستی دەشکێتەوە و دەتوانێ «فرەگەرایی/ التعددیە» بپارێزێت و تێپەڕێنێت. هەر لە هەمان ئەم چوارچێوەیەدا (واتە ئەو چوارچێوەی پارستنی فرەگەرایی و تێپەڕاندنی).. هەڵبەت دەبێت بەرهەمەکانی یان ڕاستتر بەرهەمهێنراوەکانی ڕۆشنبیرییە ئەقوامییەکان [ڕۆشنبیریی ئەقوامی مەبەستی لە ڕۆشنبیرییە کەمایەتیەکانی ناو نیشتیمانی عەرەبیە] گشت کرێتەوە (تعمیم)، بێگومان بۆ گشتکردنەوەشی دەبێت بە عەرەبی بکرێتەوە [مەبەست لە تەعریبی ئەو ڕۆشنبیرییانەیە] بە عەرەبیکردنیشی بە واتای تێپەڕاندنیان.

لەو کێشانەی کە پێویستە و شیاوە ئاماژەی بۆ بکەین (بەم خێراییە) کێشەی (سەردەمگەرێتی)یە، چونکە تاوەکو ئێستا زیاتر بایەخمان بە مەسەلەی (ڕەسەنایەتی) و (تایبەتمەندێتی) داوە لە ڕۆشنبیرییەکەماندا و بێدەنگییمان کردووە بەرامبەر بەوەی پەیوەندیی بە لایەنی سەردەمگەرێتییەوە هەیە.

لە ڕاستییدا ڕۆشنبیریی ئێستامان مەحکومە بە (بەرامبەر/ آخر) و پاشکۆیەتی، بە قەدەر ئەوەی چۆن مەحکوومە بە ڕۆشنبیریی کۆنمان و پاشکۆیەتی. ئێمە لەو باوەڕە داین ڕزگاربوون لە پاشکۆیەتی بۆ بەرامبەر مومکین نییە بەبێ ڕزگاربوونی لە پاشکۆیەتیی بۆ ڕابردوو [واتە ڕابردووی ئێمەی عەرەب].. هەڵبەت ڕزگاربوون لە ڕۆشنبیریی بەرامبەر (خۆرئاوا)دا بە مانای داخران نییە.

بۆیەڕزگاربوون لە خۆرئاوا بە مانای مامەڵەکردن لەگەڵ ئەو ڕۆشنبیرییەدا بە شێوەیەکی ڕەخنەیی [بێگومان ئێمە لێرانەدا لە بازنەی ڕۆشنبیری و فیکردا قسە دەکەین]، یان چوونەناوەوە لەگەڵیدا لەسەر ئاستێکی ڕەخنەیی و بەتایبەتییش مامەمەڵەیەکی عەقڵانی.

لەبەرئەوەی ئەگەر بێت و ئەمڕۆ ئێمە زۆر لە دیاردەکانی زەوتکردن بچێژین لەلایەن خۆرئاواوە [مەبەستی زەوتکردنی ژیانی ڕۆشنبیرییە بە شێوەیەکی گشتی لەلایەن خۆرئاواوە]، ئەوا هۆکەی

ئەوەیە کە ئێمە ئەو ڕۆشنبیرییە دەخوازین بۆئەوەی بەکاری بهێنین.. بۆیە جارێکی تر ئەوە دووبارە دەکەینەوە، کە پێویستە سەرلەنوێ مێژوومان بنووسینەوە بە شێوەیەکی عەقڵانی و بە ڕۆحێکی ڕەخنەییەوە، لەبەرئەوەی لە ڕێگەی ئەم شێوە مومارەسە عەقڵانی و ڕەخنەییەوە دەتوانین عەقڵانیەتێکی ڕەسەن و نوێ بەدەستبهێنین، ئەو عەقڵانیەتەی، کە دەتوانێ هەڵگری پرنسیبەکانی زانستی هاوچەرخ بێت.. هەر بۆیە ئەگەر لە پێناوی چارەسەرکردنی ڕابردووماندا بێت لە هۆشیاریماندا یاخود لە پێناوی بیناکردنی پاشەڕۆژی ڕۆشنبیریماندا بێت، پێویستە کار بۆ بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیریی زانستی و فەلسەفی بکەین، ئەمە مەرجێکی زۆر پێویستە، کە لە ڕۆشنبیریی ئێستاماندا پێی هەستین.

دوای ئەوەی بە شێوەیەکی گشتی مامەڵەمان لەگەڵ بابەتەکەدا کرد و چارەسەری ئیشکالییەتی ڕەسەنایەتی و سەردەمگەرێتیمان لە فیکری عەرەبیی نوێ و هاوچەرخدا کرد لە چوارچێوەی دراوەکانی ڕۆشنبیریی عەرەبیدا وەک گشتێک لە قۆناغی ئێستایدا، نەک لە چوارچێوەی دراوەکانی ڕۆشنبیریی هەرێمێکی عەرەبیی دیاریکراودا. لە پێناوی یەکلاکردنەوەی ئەم کێشەیەدا و هەروەها لە پێناوی پاساودانی ئەم یەکلاکردنەوەیەدا لە ڕووی تیۆری و مێژووییەوە بە وتووێژکردن دەربارەی پەیوەندیی فیکر بە واقیعەوە و مەرجی بەستنی پەیوەندیی دیالەکتیکیی نێوانیان دەستمان پێکرد، ئەویش بە جەختکردنەوە لەسەر زەرووڕەتی جیاکردنەوەی میتۆدی لەنێوان [سیاسەت و ئایدۆلۆژیا و تیۆر]دا لە مەیدانی فیکری عەرەبیی ئێستادا تاوەکو توانای ئەوەی هەبێ دەستی بەسەردا بشکێتەوە.

ئێمە ئەو ئیشکالییەتەمان بەستەوە بە ئاستی تیۆرییەوە، لەسەر هەندێ ڕاستیی مێژووییەوە جەختمان لەسەر ئەوەش کردەوە، کە ئیشکالییەتی ڕەسەنایەتی و سەردەمگەرێتی لە فیکری عەرەبیی نوێ و هاوچەرخدا لە ئێستادا بریتی نییە لە کێشە و مەسەلەی (هەڵبژاردن) لەنێوان نموونەی خۆرئاوایی و نموونەی کولتووری عەرەبیی ئیسلامیدا، بەڵکە بە پێچەوانەوە بریتییە لە کێشەی واقیعێک، کە خۆرئاوا لە چوارچێوەی پاوانخوازیی دەستەڵاتیدا سەپاندوویەتی بەسەرماندا، هاوکاتی ئەمەش گشتیکردنەوەی نموونەی ژیانی خۆیەتی بەسەر سەرجەمی جیهاندا. ئەم ئیشکالییەتەش بناغە و خۆراکی خۆی لەو دووفاقیەتەوە وەردەگرێت، کە پێشتر ڕوونمان کردەوە و خستمانە ڕوو.. کەواتە گوزارشتکردنی بە هۆشیاری بەو دووفاقیەتە نزیکترە لەوەی، کە گوزارشتی لێ بکەین بە ڕەنگدانەوەی ململانێی چینایەتیەکی دیاریکراوی کۆمەڵایەتی.

ئەوەمان باسکرد کە چۆن پێویستە مامەڵەیەکی ڕێنیسانسی لەگەڵ کولتووردا بکەین هەروەها بە تێروتەسەلی ئەوەشمان خستە ڕوو، کە چۆن پرۆسەی ڕێنیسانسی لە هەلومەرج و بارودۆخی سرووشتیی خۆیدا گوزارشت لە ململانێی نێوان هێزە (نوێخواز) و (موحافزکار) دەکات، کە پەرەسەندنی گشتیی کۆمەڵگە دەیسەپێنێت، ئەو شتەی کە بێگومان دەبێتە پەیوەندیەکی هاوشێوە و ئاڵوگۆڕ لەنێوان جووڵەی فیکر و جووڵەی واقیعدا (واقیعێکی کۆمەڵایەتی و چینایەتی) ئەمەشمان لەناو یەکەم ڕێنیسانسی عەرەبی و ڕێنیسانسی نوێی ئەورووپیدا ڕوونکردەوە لە ڕێگەی دراوەکانی هەردوو ڕێنیسانسەکەوە. لە هەلومەرجێکی وەهادا دەتوانین ئەو ململانێیە لەنێوان (نوێخواز) و (تەقلیدی)دا لەسەر ئاستی فیکری و ئایدۆلۆژی بە شێوەیەک لە شێوەکان، بە ڕەنگدانەوەی ململانێی چینایەتی بزانین لەسەر ئاستی کۆمەڵایەتی، بەڵام بارودۆخی ڕێنیسانسی نوێی عەرەبی جیاوازە لە باەودۆخی یەکەم ڕێنیسانسی عەرەبی، ئەویش بە تایبەت لە مەسەلەیەکی زۆر بنچینەییدا، کە پێشتریش باسمان کرد، بریتییە لەوەی کە ڕێنیسانسی نوێی عەرەبی مەحکوم نییە بە دراوە ناوخۆییەکانی بە تەنها، بەڵکە لەژێر هۆکاری دەرەکیدا ڕاوەستاوە [مەبەست لە خۆرئاوایە/ بەرامبەر]. بەڵێ، مومکینە مەسەلەی ڕەسەنایەتی و سەردەمگەرێتی یان (نوێکردنەوە) پێکەوە ببەستینەوە، هەروەها ئەم بەستنەوەیە لەنێوان پەرەسەندنە کۆمەڵایەتی و سیاسیەکانیشدا مومکینە، بەڵام ئەمە لە کاتێکدا ئەم مەسەلەیەمان لە هەرێمێکی عەرەبیی دیاریکراودا چارەسەر کرد. ئەمە لەبەرئەوەی پەیوەندیی بە تایبەتمەندیی ئەزموونێکی دیاریکراو و بە واقیعێکی دیاریکراوەوە هەیە،

بۆیە مومکینە ئەو پەیوەندیە بدۆزینەوە و بەدی بکەین، بەڵام ئەمە بابەتی ئێمە نییە، بەڵکە ئەو مەسەلەیەی پێشنیار کراوە بۆمان لە چوارچێوەی (کولتوور و تەحەدیاتی سەردەم)دا ڕەهەندی نەتەوەیی تێدا زاڵە بەسەر ڕەهەندە هەرێمایەتیەکاندا، بەڵکە بە واتایەکی تر دەتوانین بڵێین ئەم مەسەلەیە [مەبەست لەو ئیشکالییەتەیە لەسەر هەموو ئاستی نیشتیمانی عەرەبیدا] لە بنەڕەتدا مەسەلەیەکی نەتەوەییە، بەو گوزارشتەی کە کولتووری نەتەوەیی بەو پێیەی، کە ڕۆشنبیریی عەرەبیی ئیسلامیە، کولتووری نەتەوەیی هەموو هەرێمە عەرەبەکانە و ناتوانین ئەم کولتوورە بە تەنها ببەستینەوە بە هەرێمێکی عەرەبیی دیاریکراوەوە. لە پاڵ ئەمەشدا ئەم سرووشتە نەتەوەیی و ناهەرێمییەی کولتووری عەرەبیی ئیسلامی بریتییە لەوەی، کە مەسەلەیەکی وەک (تەحەدیاتی سەردەم) بە نیسبەت سەرجەم یان هەموو هەرێمە عەرەبییەکانەوە یەک شتە، لەلایەکی ترەوە واتە بیرکردنەوە لە ئیشکالییەتی ڕەسەنایەتی و سەردەمگەرێتی لە فیکری عەرەبیی نوێ و هاوچەرخدا بەو سیفەتەی، کە ڕوویەکی تری گرفتەکانی (کولتوور و تەحەدیاتی سەردەم)ە. بە زەرووڕەت مەسەلەیەکی نەتەوەییە چ لەسەر ئاستی لێکدانەوە بێت یاخود لەسەر ئاستی دەرئەنجام. ئێمەش لەم ڕەهەندەوە چارەسەری ئیشکالییەتەکەمان بەوە کرد کە ئیشکالییەتێکی فیکری و ڕۆشنبیرییە، واتە ئیشکالییەتێکی نوخبەی ڕۆشنبیرە لە نیشتیمانی عەرەبیدا. لەم گۆشە نیگایەوە کورتمان کردەوە بۆ شعوری ڕۆشنبیری عەرەب بەو بۆشاییەی دەکەوێتە نێوان کولتووری ڕۆشنبیریی نەتەوەیی و فیکری جیهانی هاوچەرخەوە (فیکری خۆرئاوا بەتایبەتی) واتە مەبەستمان لەو بۆشاییەیە، کە ئێمە و خۆرئاوا لێکتر جیادەکاتەوە، بەراوردیشمان کرد لەنێوان ئەو وێنەیەی، کە ڕۆشنبیری ئەورووپی کولتووری خۆی تێدا هەڵگرتووە و بەستراوە بە ئێستایەوە و بە پرۆژەکانی پاشەڕۆژیەوە و هەست ناکات شتێکی دابڕاوە لێی تاوەکو بکەوێتە نێو پەیوەندییەکی ناتەبا و دژوارەوە لەگەڵیدا.. بەڵام ئەم وێنەیە لای ڕۆشنبیری عەرەب هەست دەکات کە کولتووری عەرەبیی ئیسلامی (بە هەموو لایەنەکانیەوە) لە شوێنێکە و سەردەمی ئێستا و پێداویستیەکانی و پاشەڕۆژ و داواکاریەکانیشی لە شوێنێکی ترە.. بۆیە ئەوەی لە سەرمان پێویستە بە تەنها نەخشەدانان نییە بۆ پاشەڕۆژی ڕۆشنبیرییمان، بەڵکە لە هەمان کاتدا ئەرکی ئێمەیە نەخشەدانیشە بۆ ڕابردووی ڕۆشنبیرییمان بەو شێوەیەی سەرلەنوێ ئاستی مێژوویی و زەمەنی ڕێکبخەینەوە و هەموو بەشەکانی مێژووی ڕۆشنبیرییمان سەرلەنوێ دامەزرێنینەوە. هەروەها لە لایەکی ترەوە پێویستە لە سەرمان بایەخ بە شتە هاوچەرخ و ئایندەییەکان بدەین، کە مەرجی بەڕەسەنیکردنی هاوچەرخگەرێتییە.

ئەم جارە بۆ دەستپێکردنی ڕێنیسانسێکی تر لە بانگەشەکردنەوە نییە بۆ تەبەنیکردنی نموونەیەکی دیاریکراو، بەڵکە لە ڕەخنەگرتندایە لە هەموو نموونەکان. بەم شێوەیە (جابری) کۆتایی بە باتەکەی دەهێنێت، کە لەژێر ئەم ناونیشانەدا [ئایا ئیشکالاتی ڕەسەنایەتی و سەردەمگەرێتی لە فکری عەرەبیی نوێ و هاوچەرخدا: ململانێی چینایەتییە یان گرفتێکی ڕۆشنبیری..؟] بۆی پێشنیار کرا بوو.. هەڵبەت دەرفەت نەبوو تاوەکو ئەو گفتوگۆیەشی، کە لە بارەیەوە کراوە ئامادەی بکەم.

پەراوێزەکان

١ــ زاراوەی ئیشکالییەت (اشكالية) لەو زاراوانەیە، کە بە ئاسانی واتای فکری و فەلسەفیی خۆی نادات بە دەستەوە. ئەمە یەکێکە لەو موفرەداتە فکریانەی، کە (جابری) زیاد لە چەند جارێک بەکاریدەهێنێت بۆیە گرنگە لێرانەدا بزانین لای جابری چ پێناسەیەکی هەیە. بریتیە لە کۆپێکهاتێک لە پەیوەندییەکان، کە لەناو فکرێکی دیاریکراودا کۆمەڵێ گیروگرفتی زۆر و پێکەوەبەستراو و دانەبڕاو لە یەکتر دەگونجێنێت، کە توانای چارەسەرکردنی هەر یەکێک لەو گیروگرفتانە بە تاقی تەنیا و دابڕاو لە کۆپێکهاتەکە (منظومە) فەراهەم ناکرێت و لە ڕووی تیۆرییشەوە چارەسەر قەبووڵ ناکات ئەگەر بێت و ئەو چارەسەرکردنە لە چوارچێوەیەکی گشتیی وەهادا نەبێت، کە هەموو گیروگرفتەکان پێکەوە بگرێتەوە یان بگرێتە خۆی. بۆ زیاتر تێگەیشتن

دەتوانین بگەڕێینەوە بۆ: [نحن والتراث، قراءات فی تراثنا الفلسفی. د. محمد عابد الجابری. ط٣، ص٣٩. المرکز الثقافی العربی، بیروت].
٢ـ مەبەستی (جابری) لە پەیوەندیی ڕێژەیی نێوان فکر و واقیع یاخود ڕاستتر: فکر بە واقیعەوە ئەوەیە، کە ئەگەر بێت و هەر واقیعێک هەلومەرجێکی ناوەکی و بنچینەیی نەیبات بەڕێوە، ئەوا بێگومان جووڵەی فکر بە جووڵەی واقیعەوە دەبێتە جووڵە و پەیوەندییەکی سەربەخۆ و ڕێژەیی. بۆ بەگەڕخستنی ئەم پێشنیازە فکرییەش گەشتێکمان بەناو یەکەم ڕێنیسانسی نوێی ئەورووپی و پاشانیش ڕێنیسانسی نوێی عەرەبیدا پێ دەکات. لە ڕێنسانسی نوێی ئەورووپی و یەکەم ڕێنیسانسی عەرەبیدا کارەکە پێچەوانەی ئەم پێشنیازەیە و بەڵکە بە پێچەوانەوە فکر و واقیع لە پەیوەندییەکی ئاڵوگۆڕ و دیالەکتیکیدان و ململانێی نێوان هێزە تەقلیدی و نوێخوازەکانیش ڕەوایەتیەکی مێژوویی خۆی هەیە و دەرئەنجامی ململانێی چینایەتی و کۆمەڵایەتییە، بەڵام لە ڕێنیسانسی نوێی عەرەبیدا بەو پێیەی، کە دەرئەنجامی هۆکارێکی دەرەکیە، واتە هەڕەشەیەک کە بە هۆی دەرەوە (مەبەست لە خۆرئاوایە بە تایبەتی) لە سەریەتی، ئەم ڕێنیسانسە نابێتە خاوەنی هەلومەرجێکی ناوەکیی وەها کە پەیوەندیی دیالەکتیکانەی نێوان فکر بە واقیعەوە ببێتە ڕاستیەک. [بۆ زیاتر تێگەیشتن دەتوانین سەیری پەراوێزی دوای ئەمە بکەین، واتە دووەم].
٣ـ ئەو کاتەی لە خوێندنەوەی باسەکە دەبینەوە، تێدەگەین کە (جابری) ئیشکالیەتی ڕەسەنایەتی/ سەردەمگەریێتی لەناو فکری عەرەبیی نوێ و هاوچەرخدا [واتە لە ڕێنیسانسی نوێی عەرەبیەوە تاوەکو ئەمڕۆ] بە ئیشکالییەتێکی تیۆری یان ئیشکالییەتێکی ڕۆشنبیری و فکری ناودێر دەکات. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ بوونی پەیوەندیی سەربەخۆ و ڕێژەیی فکر بە واقیعەوە، بەو مانایەی کە ململانێی چینایەتی و کۆمەڵایەتی لەسەر ئاستی سیاسی و ئایدۆلۆژی.. لەبەرئەوە ئەم ئیشکالییەتە بە ئیشکالییەتی نوخبەی ڕۆشنبیریی عەرەبی دەزانێت و بەو شێوەیەش پێناسەی دەکات، کە ئەوە نوخبەی ڕۆشنبیرە، کە شعور بە بۆشاییەک دەکات لەنێوان کولتوور و سەردەمدا.
٤ـ ئیکلیتیزم «Ecletisme» لە عەرەبیدا بەرامبەر بە «التوفیق» دانراوە و هەندێ کاتیش ئەم زاراوەیە (التوفیق) بەرامبەر بە (الانتقاء) دانراوە. ئیکلیتیزم پێڕەوێکە کە ڕاکان کۆناکاتەوە و ناگونجێنێ ئەگەر بێت و لەسەر بناغەیەکی شیاو نەبێت، بەڵام بەرامبەر بەم زاراوەیە، زاراوەی (التلفیق)مان هەیە «Syncretisme»، کە بەپێی فەرهەنگەکەی (جمیل صلیبا) بریتییە لە کۆگرت و کۆمەڵکردنی و گونجاندنی واتا و ڕای جیاواز لەناو یەک پێڕەودا.. بەڵام پێدەچێت ئەوەی کە کۆیدەکاتەوە ڕێک نەبن و تەبا نەبن بە هۆی پەینەبردن بەناواخنیان و پەینەبردن بە قووڵاییان، بەڵام جیاوازیی (التوفیق) لە (التلفیق) لەوە دایە، کە (التوفیق) لەپێناوی ڕێکخستنی ئەوانەی کە دەیانگوجنێت بە دیقەتەوە قووڵدەبێتەوە بۆ یەکگرتنێکی پەیوەست بە یەکتر. بۆ زیادتر ڕوونکردنەوە بڕوانە[النهج، استعاده التنویر، محمد جمال باروت، ٢١، شتاء ٢٠٠٠، ص١٠٢].
٥ـ لەم بارەیەوە دەتوانین بڕوانینە ئەم لێکۆڵینەوەیە [تطور الانتلجانسیا المغربیه: الاصاله والتحدیث فی المغرب، د. محمد عابد الجابری، دراسات عربیه، العددان (١ ,٢) السنه (٢٠) نوفمبر ـ دیسمبر ١٩٨٣].. هەڵبەت خوێندنەوەی هەمان ئیشکالییەتە، بەڵام لەناو ئەزموونی هەرێمێکی عەرەبیی دیاریکراوی وەک (مەغریب)دا.

سەرچاوە:

التراث وتحدیات العصر فی الوطن العربی:
(الاصالة والمعاصرة، بحوث ومناقشات، مرکز دراسات الوحدة العربیة،
بیروت، الطبعة الاولی، آب ١٩٨٥.

٢٠ی ئۆکتۆبەری ٢٠٠٠
دیمەشق

* «کولتوور و تەحەدیاتی سەردەم» ناونیشانی سەرەکیی ئەو زنجیرە مێزگردەیە، کە ساڵی ١٩٨٥ بە چاپگەیاندراوە و ئەم بابەتەی «جابری»یش لە چوارچێوەی ئەو زنجیرەدا پێشکەش کراوە.

** ئایەتی (٧٨) سوورەتی (الحج).

*** زکی نجیب محمود، تجدید العقل العربی، بیروت، دار الشرق، ١٩٧١، ص١٨٩